

ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРНОГО КОЛА БАБИНЕ З МЕТАЛЕВИМИ НОЖАМИ

Р.О. Литвиненко

Вступ.

Відомо, що археологічні утворення культурного кола Бабине, до речі як і інші посткатакомбні групи Південно-Східної Європи, характеризуються доволі обмеженим металокомплексом, який походить головним чином з матеріалів досліджень курганних могильників [Черных, 1995; Литвиненко, 2005]¹. Доступні джерела дозволяють стверджувати, що найбільш металомісткими виробами, які трапляються у бабинських похованнях, є ножі². Вже сам факт значної рідкості таких знахідок натякає на певну неординарність тих комплексів, з яких вони походять, що дозволяє ставити питання особливого соціального статусу чи рангу похованих у них небіжчиків. Крім того, упадає в око значна нерівномірність практики супроводу померлих металевими ножами, як і металевими виробами взагалі, у різних регіонах культурної області Бабине, що може відбивати або розбіжності на рівні поховальної парадигми, або якісь господарсько-економічні особливості розвитку окремих територій, зокрема ступінь забезпеченості металом чи рівень металовиробництва. Як бачимо, дослідження поховань з металевим реманентом, у комплексі з іншими даними, допоможуть вийти на розв'язання низки актуальних проблем археології перехідного періоду від середнього до пізнього бронзового віку Понто-Каспійських степів. Кроком в означеному напрямку має стати і пропонована робота, узагальнююча матеріали по поховальних комплексах з металевими ножами культурного кола Бабине³.

Джерела.

Вихідною джерельною базою для роботи став доступний авторові загальний фонд поховальних комплексів культурного кола Бабине, який на сьогодні складає трохи більше 3600 поховань. З цього масиву обрано лише ті комплекси, які містили у складі

---

¹ Жоден зі скарбів металевих виробів, що залучаються до бабинської культури (КБК), на наш погляд, не має достатньо виразних і переконливих критеріїв для однозначної культурної атрибуції. Тому ми утримуємося від спокуси використання цього джерела у таких побудовах, які передбачають строгі принципи дослідницької процедури.

² Формально до металомістких виробів зі складу інвентарю бабинських поховань, крім ножів, треба додати одиничну достовірно документовану знахідку тесла-сокири з Морокиного 8/1 (тут і далі у чисельнику – № кургану, у знаменнику – № поховання) [Антоненко, 1991, с.151, рис.1, 1; 3, 7]. Варто також зазначити, що свого часу введена до наукового обігу інформація про ґрунтове бабинське поховання на Бабиній Горі з «бронзовою сокиркою-мотичкою» [Березанская, 1982, рис.4, 8-15; 1986, с.19, рис.5, 4] виявилася недостовірною [Лысенко, 2003; 2003а]. Таким чином, інші різновиди мідно-бронзових знарядь є одиничними, а тому єдиною *серійною* категорією металомістких предметів з бабинських поховань виступають саме ножі.

³ Щоправда в історіографії вже значиться доволі претензійна, незважаючи на тезисний характер, робота, присвячена «бронзовим нолям культури багатоваликаної кераміки Північного Причорномор'я». [Назаров, 2000]. Хоча автор у переліку завдань і пообіцяв «визначити конкретні види металевих ножів, якими користувались племена культури багатоваликаної кераміки» і «вирішити загальні питання їх виробництва», далі переліку самих знахідок (задіяні 9 комплексів, серед яких один не є бабинським) з прив'язкою їх до типології С.М. Кореневського та окремих аналогій (не завжди коректних), констатації давно відомої думки про поєднання у металовиробництві КБК місцевих та східних традицій, справа не просунулася. Зазначимо також наявність окремих неточностей у територіально-адміністративних прив'язках пам'яток, бібліографії, а також метричних даних самих ножів.

поховального приданого металеві ножі: таких виявилось 14, що складає 0,4% від загальної кількості поховань⁴. Доцільно дати їхнє стисле описання.

1. Чотири Брати-І 2/8 (Багаївський р-н Ростовської обл.) – розкопки Багаївського загону Донської експедиції ІА АН СРСР під керівництвом В.В. Дворниченко у 1973 р. []. Поховання здійснене у підквадратній ямі, перекритій деревом (рис.1, 1). Кістяк дорослого небіжчика лежав на лівому боці в позі «адорації» з орієнтацією головою на З. За спиною знайдено кістяне кільце (т.зв. «пряжка»): пласке в перетині, з бортиком навколо отвору (рис.1, 3). Перед небіжчиком, на рівні його грудей, лежав у дерев'яному чи луб'яному футлярі (піхвах?) металевий ніж.

Ніж – має форму вербового листа, при якій ребристий клинок з найбільшим розширенням в його основі через зглажені плічка плавно переходить у черешок. Розміри: загальна довжина – 9,2 см, ширина клинка – 2,2 см, ширина черешка – 1,1-1,2 см (рис.1, 2).

2. Червонопартизанськ 2/4 (шахта «Провалля», Свердловський р-н Луганської обл.) – розкопки експедиції Ворошиловградського педінституту під керівництвом К.І.

---

⁴ До цієї групи за різних причин не потрапило ще два бабинських комплекси, в яких, за інформацією дослідників, знайдено ножі. Так, з поховання Котлубань-III 1/8 походив бронзовий ніж з ромбічним перехрестям, притаманний для розвиненого періоду зрубної культури [Скрипкин, 1971, с.62-63, рис.85, 2; 93, 10-11]. Часткова зруйнованість цього поховання та незвичайність ножа робить згаданий «комплекс» сумнівним.

У похованні Олександрівськ 1/49, яке, на думку автора розкопок, характеризує чи не найдавніші бабинські пам'ятки, що несуть на собі наочне пізньокатакомбне забарвлення, серед багатого реманенту виробничої спрямованості називається й «черешок бронзового ножа» [Братченко, 1972]. З урахуванням невиразності самого предмету й пов'язаної з цим сумнівності його функціонального призначення, розглядуваний комплекс до аналізу не залучався. До речі, дехто з дослідників схильний розглядати назване поховання в пізньокатакомбному контексті [Санжаров, 2002, с.20, рис.1, 17,26-33].

Крім того, зазначимо, що з числа бабинських ми виключаємо свого часу передчасно залучені до них комплекси середньодонської катакомбної культури (Ільмень 8/4, Нижня Ведуга 3/2) [Братченко, 1971, с.340, рис.96, 1; 1976, с.150, рис.72, IV, 12,13; 1977, с.24-25, рис.1, 13,14; 1985, рис.123, 18; Кореневский, 1978, с.38, рис.4, 26; Клочко, 1994, рис.31, 5].

Не увійшло до нашої вибірки також поховання 3 кургану 26 з майданчику «А» Дніпробуду (Кічкас), яке колись залучалося до бабинської культури і доповнювало список відповідних комплексів з ножами [Братченко, 1971, с.340, рис.94; 95, 4; 96, 3; Шарафутдінова, 1982, с.56-57, рис.19; Назаров, 2000, с.110, рис.1, 9; порівняй на с.142, рис.58, 84-87; Кореневский, 1978, с.38]. Стосовно культурної атрибуції згаданого поховання ми поділяємо позицію В.В. Отрощенко, що розглядає його в контексті найбільш ранніх для Наддніпрянщини пам'яток зрубної культури, позначених «впливом культури багатоваликів кераміки» [Отрощенко, 1981, с.178]. Крім наведеної дослідником аргументації, яка стосується притаманних кічкаському комплексу саме «зрубних», а не «багатоваликів» ознак неординарності, додатково звернемо увагу на те, що набір глиняного посуду з цього поховання практично вже не вписується у бабинський керамічний комплекс і водночас повністю відповідає керамічним традиціям наддніпрянських пам'яток «маївського» варіанту зрубної культури (за І.Ф. Ковальновою) або «вовнизької» групи (за І.М. Шарафутдіною) і несе на собі виразні ознаки «багатоваликів» (бабинської) спадщини. Мабуть з цих причин у більш пізніх публікаціях С.Н. Братченка кічкаський ніж вже не залучався до зведення бабинських металевих виробів [Братченко, 1976, с.150; 1985, с.454, рис.123, 12,17-19].

Також ми утрималися від спокуси залучити до складу бабинської культури відоме поховання 6 Великого кургану з під с. Володимирівка на Херсонщині, яке мало у складі інвентарю металевий ніж-кінджал, але атрибуція якого носить дискусійний характер і жодна з позицій наразі не може вважатися остаточно переконливою [Ванчугов, 1990, с.124-125, рис.40; Отрощенко, 2001, с.183-185, мал.36; Klóchko, 2001, p.177, fig.71, 7].

Не включеними до реєстру бабинських ножів залишилися й відповідні знахідки з поховань Північно-Західного Причорномор'я – Курчі 29/1 і Фрікацей 4/12 [Тошев, 1987, с.98, рис.32, 4,5], що викликано сумнівом у культурній атрибуції згаданих комплексів. Причому наш сумнів розподіляють і інші автори [Савва, 1992, приложение, № 115, 145].

Красильникова у 1982 р. [Красильников, Литвиненко, 2000, с.164, рис.5, 1-2]⁵. Поховання впущене в катакомбний курган (рис.2, 8). Могильною спорудою була дерев'яна рама з поперечним перекриттям (2,2×1,5 м), встановлена у заглиблені пази на дні крупної ями прямокутної форми (2,6×1,8 м). Кістяк дорослої людини лежав на підстилці у слабо зібганій позі, на лівому боці з випростаною до колін лівою рукою (правиця повністю не збереглася). У лівого передпліччя знаходився металевий ніж. У межах та поза межами рами зустрінуті окремі кістки коня (хребці, скакальні суглоби у сполученні з копитом та ін.).

Ніж – має досить широкий і разом з тим тонкий клинок без ребра, загострений на всю довжину леза, яке звужується до руків'я, відокремленого за допомогою згладженого перехрестя. На перехресті фіксуються сліди дерев'яного руків'я з аркоподібним краєм. Вузкий короткий черешок наразі обламаний, але на польовій фотографії видно його трикутно-загострений насад. Розміри: а) загальна збережена довжина – 21 см; б) клинок: довжина – 15 см, ширина – від 3 до 4,6 см, товщина – 0,2 см; в) черешок: збережена довжина – 6 см, ширина – 1,1 см, товщина – 0,3 см; г) ширина перехрестя – 3,1 см (рис.2, 9).

3. Поронські могили 5/2 (с. Миколаївка Станично-Луганського р-ну Луганської обл.) – розкопки Ворошиловградської (Сіверськодонецької) експедиції ІА АН УРСР під керівництвом М.М. Чередниченка та С.Н. Братченка у 1971 р. [Чередниченко и др., 1971; Братченко, 1985, рис.123, 17]. Поховання впущене в катакомбний курган і супроводжується потужною досипкою, у конструкції якої використано велику кількість каміння. Могильною спорудою слугувала дерев'яна рама з поперечним перекриттям (2,33×1,25 м), встановлена на долівку великої прямокутної ями (2,72×1,95 м). Посередині гробниці лежав зібганий кістяк чоловіка похилого віку, на лівому боці з завалом на груди і орієнтацією головою на захід. Ліва рука випростана до колін, права – зігнута і направлена до черепа. Перед обличчям знаходилися два кременевих відщепи та металевий ніж. Ще один крем'яний відщеп лежав біля колін. У Пн-Сх куту рами зафіксована купка вугілля й золи. Між північними стінками ями та рами виявлені залишки «шкури» коня у вигляді кісток черепа та кінцівок (рис.2, 2).

Ніж – характеризується широкою верхньою частиною клинка без ребра, яка, будучи загостреною, виконувала функцію леза; досить звуженою нижньою частиною клинка з тупими кінцями, яка через кутасті плічки-упори переходила у вузкий черешок. Розміри: загальна довжина – 9,2 см, довжина клинка – 4,5 см, ширина леза – 2,2 см, ширина плічків – 1,1 см, довжина черешка – 3,2 см, ширина черешка – 0,4-0,5 см (рис.2, 3).

4. Олександрівськ 1/4 (Луганська обл.) [Братченко, 1972; 1985, рис.123, 7,11,12]. Поховання здійснене майже в центрі великої могили доби енеоліту-середньої бронзи у складі групи з трьох синхронних або близьких у часі бабинських поховань (пп. 3, 4, 5). Поховальна споруда фіксувалася у вигляді дерев'яної рами (1,95×1,4 м) з поперечним перекриттям (рис.2, 4-5). В середині конструкції лежав кістяк чоловіка зрілого віку – зібгано на лівому боці, головою на Пн-Зх; ліва рука випростана до колін, права – зігнута і покладена кистю до лівого ліктя. Перед колінами знайдена кістяна пасова пряжка з гачком

⁵ Незважаючи на те, що розглядуваний комплекс був введений до наукового обігу статтею, надрукованою у збірці Луганського педуніверситету в 2000 р. [Красильников, Литвиненко, 2000], в 2005 р. на сторінках іншої луганської збірки з'явилася замітка луганського ж автора, в якій червонопартизанський ніж поданий як раніше «неопублікований виріб» [Пробейголова, 2005]. Щоправда, на цю останню публікацію ми звернули увагу більше тому, що описання й рисунок ножа, який нас цікавить, мають, крім дещо неточних параметрів, принципову помилку – наявність ребра на клинку і, відповідно, товстий ромбічний його перетин [Пробейголова, 2005, с.83, рис.1, 2].

(рис.2, 7). Назовні Пн-3х кута гробниці зафіксовано кістки тушки дрібної рогатої худоби, серед яких знаходився металевий ніж.

Ніж – з порівняно прямими краями клинка, найбільш розширеного в основі і поступово звуженого к кінцю (вістря не збереглося); через кутасті плічка-упори клинок переходить у черешок, що закінчується трикутно-загостреним язичком-насадом у вигляді «головки змія». Розміри: а) загальна збережена довжина – 7,8 см; б) клинок: довжина – 3,9 см, ширина – до 2,1 см, товщина – 0,1 см; в) черешок: довжина – 4,1 см, ширина – 0,85-1,0 см, товщина – 0,3 см (рис.2, 6).

5. Рибинське 9/7 (Волноваський р-н Донецької обл.) – розкопки експедиції «Єврика» під керівництвом В.Ф. Клименка у 1988 р. [Клименко, 1998, с.133-134, рис.46, 42, 7]. Поховання було впушене в центр насипу ямної культури і супроводжувалося досипкою потужністю до 1,1 м. Здійснене у видовженій ямі (2,1×1,25 м). Кістяк дорослого небіжчика лежав на підстилці у зібганій позі на лівому боці головою на південь; ліва рука випростана до колін, а права – зігнута в лікті і покладена поперек тіла (рис.4, 3). Повз правого ліктя знаходився металевий ніж.

Ніж – характеризується ребристим клинком з ромбічним перетином, розширена верхня частина якого мала підтрикутну форму, була заточена і виконувала функцію леза. Звужена і коротша нижня частина клинка з тупими краями виконувала функцію перехвату, який через округлені плічки-упори переходив у вузький черешок з трохи розплесканим округленим насадом. Розміри: загальна довжина – 10,8 см; довжина клинка – 7,2 см, довжина леза – 5,6 см, ширина леза – 3,5 см, довжина перехвату – 1,6 см, ширина перехвату – 2,7 см, довжина черешка – 3,6 см, ширина черешка – 0,8-1,1 см, товщина – до 0,4 см (рис.4, 4).

6. Новоандріївка 3/5 (Волноваський р-н Донецької обл.) – розкопки експедиції «Єврика» під керівництвом В.Ф. Клименка у 1986 р. [Клименко, 1998, с.74-79, рис.23, 4; 25, 2,3]. Поховання було впушеним у насип катакомбної культури. За домовину правила дерев'яна рама з поперечним перекриттям (2,15×1,27×0,4 м). В середині конструкції на підстилці та крейдяній посипці знаходились рештки пошкодженого кістяка людини, за якими відновлюється положення небіжчика на лівому боці з західною орієнтацією головою (рис.3, 1). Перед померлим було покладено металевий ніж. Зовні північної стінки рами зафіксовано кістки кінцівок корови та біконічну глиняну посудину (рис.3, 3).

Ніж – з довгим листоподібним і заточеним на всю довжину клинком без ребра, розширеним в основі, де він плавно переходить у короткий обламаний черешок. В основі клинка фіксуються сліди дерев'яного руків'я з аркоподібним краєм. Розміри: загальна збережена довжина – 15 см, довжина клинка – 11,8 см, ширина клинка – 3,3 см, довжина черешка – 3,2 см, ширина черешка – 0,8-1,3 см, товщина – до 0,3 см (рис.3, 2).

7. Волноваха 5/3 (Волноваський р-н Донецької обл.) – розкопки експедиції «Єврика» під керівництвом В.Ф. Клименка у 1986 р. [Клименко, 1998, с.63, рис.21, 1-2]. Поховання було основним і супроводжувалося насипом потужністю 1,0 м (в розораному стані). Поховальна споруда мала вигляд овальної ями з приступкою вздовж однієї з подовжніх стін (2,1×1,65×0,9 м). На підстилці лежав кістяк дорослої людини у слабко зібганому стані, на лівому боці з орієнтацією головою на захід; ліва рука піднесена до черепа, права – випростана до ніг (рис.4, 1). Поза тазом зафіксована пляма вохри та металевий ніж.

Ніж-брита – мав дуже широке пласке і заточене по всьому периметру лезо еліпсоїдної форми та короткий черешок, з трохи розплесканим округлим насадом та слідами від дерев'яного руків'я. Розміри: загальна довжина – 11,5 см, довжина леза – 8,6

см, ширина леза – 5,1 см, довжина черешка – 2,9 см, ширина черешка – 0,9-1,2 см, товщина – 0,1-0,12 см (рис.4, 2).

8. Миколаївка 1/8 (Червоноармійський р-н Донецької обл.) – розкопки експедиції Донецького обласного краєзнавчого музею під керівництвом Ю.Б. Полідовича у 1989 р. [Полідович, 1993, с.51, рис.22, 2; 24-26, 1-4]. Поховання було впущене у насип ранньої бронзи і супроводжувалося досипкою та тризною. Домовиною слугувала перекрита впоперек дерев'яна рамна конструкція (1,9×1,45×0,45 см), всередині якої на підстилці лежав скелет дорослої людини у слабко зібганому стані з розворотом на лівий бік і головою на Пн-Зх; ліва руки випростана до ніг, права – зігнута в лікті і покладена поперек животу (рис.3, 9-10). Небіжчика супроводжував доволі різноманітний реманент: кістяне кільце (т.зв. «пряжка»), металевий ніж, крем'яний ніж, крем'яний відщеп, сагайдачний набір з семи стріл із крем'яними вістряма, дерев'яна посудина, дерев'яний пруттик; у «тризні» знайдені фрагменти кераміки з багатоваликовим оздобленням (рис.3, 11-16). Поза межами рами знайдено рештки ритуальних тварин: «шкури»(?) двох коней, корови та вівці.

Ніж металевий – має листоподібну форму клинка з найбільшим розширенням посередині і без ребра, який через округлені плічка-уступи переходить у черешок з розплесканим округлим насадом. В основі клинка та на черешку фіксуються залишки дерев'яного руків'я з аркоподібним краєм. Розміри: загальна довжина – 9,5 см, довжина клинка – 6,5 см, ширина клинка – 3,0 см, довжина черешка – 3 см, ширина черешка – 1,0-1,25 см, товщина – 0,2-0,3 см (рис.3, 18).

9. Соколовська могила п.2 (м. Пологи Запорізької обл.) – розкопки експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею під керівництвом З.Х. Попандопуло у 1977 р. [Попандопуло, 1991, с.69, рис.2]. Поховання впущене у насип енеолітично-середньобронзового часу і здійснене у довгій прямокутній ямі (2,8×1,4 м), вздовж стін якої було встановлено в заглиблені канавки дерев'яну рамну споруду з поперечним перекриттям. Небіжчик був покладений у нехарактерній позі: випростано на спині головою на захід. Померлий супроводжувався кістками тварини і порівняно чисельним реманентом, більша частина якого може вважатися т.зв. «виробничим набором»: крем'яним відщепом, кам'яними випростувачем древків стріл, двома точильними плитками, брусом з двома перетяжками, трьома бронзовими ножами і бронзовим кільцем (рис.4, 4-13).

Ніж 1 – характеризується пропорційно довгим клинком з найбільшим розширенням у верхній третині, який, поступово звужуючись до основи, через округлені плічка переходить у короткий черешок з розплесканим напівкруглим насадом. Розміри: а) загальна довжина – 13,6 см; б) клинок: довжина – 11,5 см, ширина – 3,1 см, товщина – 0,15-0,2 см; в) черешок: довжина – 2,1 см, ширина – 0,7-1,0 см, товщина – 0,2-0,25 см (рис.4, 11)⁶.

⁶ Поданий нами рисунок описаного ножа суттєво відрізняється від його зображення в авторській публікації [Попандопуло, 1991, рис.2, 4], що вимагає пояснення. Справа в тім, що наш варіант рисунку зроблено з якісної фотографії ножа, коли він знаходився у тому стані, в якому був вилучений з розкопаного поховання (щиро дякую А.Г. Плешивенко за надану додаткову інформацію з цього приводу і матеріали). В публікацію ж потрапив рисунок, що зафіксував ніж після його очищення від окису і корозії, в процесі якого виріб втратив фрагменти клинка й істотно змінив свою вихідну форму. Ця морфологічна «трансформація» виявилася настільки суттєвою, що ніж катакомбного типу (тип другого ножа Привільненського скарбу), набувши «бокових виїмок», став нагадувати абашевський або синташтинський [Черных, 1995, с.16; Санжаров, 2004, с.129]. В угоду концептуальним уявленням «ніж абашевського типу» потягнув за собою низку інших «пізньоабашевських» асоціацій з відповідними висновками і гіпотетичними побудовами

Ніж 2 – т.зв. «карасик» з дуже сточеним підтрикутним клинком (кінчик округлений або пошкоджений), що плавно переходить у черешок з трохи розширеним ковкою насадом. Розміри: загальна довжина – 8,5 см, довжина клинка – 4,1 см, ширина клинка – 3,3 см, довжина черешка – 4,3 см, ширина черешка – 1,0-1,25 см, товщина – 0,13 см (рис.4, 12).

Ніж 3 – «карасик» зі сточеним листоподібним клинком, який плавно переходить у вузький черешок з розплесканим округленим насадом. Розміри: загальна довжина – 7,8 см, довжина клинка – 3,6 см, ширина клинка – 2,2 см, довжина черешка – 4,2 см, ширина черешка – 0,65-0,85 см, товщина – 1,0 см (рис.4, 13).

10. Заплавка-I 5/9 (Магдалинівський р-н Дніпропетровської обл.) – розкопки експедиції Дніпропетровського держуніверситету під керівництвом І.Ф. Ковальнової у 1981 р. [Ковалева и др., 1983, с.15, рис.2, 27-29]. Поховання було впущене в могильний насип ямно-катакомбного часу і супроводжувалося досипкою. Поховальна споруда являла собою прямокутну яму (2,4×1,83×0,9 м), на долівці якої була встановлена у заглиблені канавки дерев'яна рама з поперечним перекриттям (2,3×1,41×0,29 м). В середині конструкції на посипаній крейдою луб'яній підстильці лежав дещо порушений кістяк чоловіка: у слабо зібганій позі, на лівому боці, з орієнтацією головою на Пн-Зх та піднесеними до черепа руками (рис.3, 4-5). Поза тазом знаходився металевий ніж. У ліктів знайдено дві дворіжкові намистини з пасти (рис.3, 7-8). У Пд-Зх куту, між стінками ями та рами, біла покладена «шкіра» корови.

Ніж – незвичайної листоподібної або навіть ромбічної форми, при якій пласкі клинок і черешок морфологічно майже не розподіляються. Розміри: довжина – 10,7 см, ширина – 3,5 см, товщина – 0,13 см (рис.3, 6).

11. Гостра могила 1/1 (ПГЗК, м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.) – розкопки експедиції Дніпропетровського історичного музею під керівництвом Л.П. Крилової у 1964 р. [Крилова, 1971, с.28, табл.4; Шарафутдинова, 1982, с.52, рис.16, 15-17]. Поховання впущене у більш ранній насип і здійснене у кам'яній скрині (рис.1, 4-5). В середині гробниці лежав кістяк дорослої людини у зібганій позі на лівому боці з Пн-Зх орієнтацією головою; ліва рука випростана вздовж тіла, права – зігнута і покладена кистю до лівого ліктьового суглоба. Попереду живота лежала керамічна корча (рис.1, 7). У скрині також знайдено металевий ніж.

Ніж – відноситься до різновиду полум'яподібних і характеризується розширеною та загостреною верхньою частиною клинка з обламаним кінцем, що виконувала функцію леза, та звуженою нижньою частиною клинка з тупими краями, що виконувала функцію перехвату, який через округлі плічки-упори переходила в короткий черешок з сильно розплесканим напівкруглим насадом. На перехваті фіксуються сліди руків'я з увігнутим краєм. Розміри: загальна збережена довжина – 8,5 см, збережена довжина клинка – 6,0 см, збережена довжина леза – близько 4 см, ширина леза – 2,25 см, довжина перехвату – близько 2 см, ширина перехвату – 1,6 см, довжина черешка – 2,5 см, ширина черешка – 0,75 см, ширина насаду – 1,3 см (рис.1, 6).

12. Петрове 2/6 (сmt. Петрове Кіровоградської обл.) – розкопки експедиції Кіровоградського педінституту під керівництвом Бокій у 1983 р. [Бокій, 1983]. Поховання було впускним у могильний насип більш раннього часу і здійснене у прямокутній ямі (1,96×1,22 м). Кістяк дорослої людини лежав у слабо зібганій позі на правому боці з орієнтацією черепом до Пн-Зх; права рука зігнута в лікті і направлена вперед, ліва –

[Санжаров, 2004, с.129-130], для яких, що тепер стає очевидним, не існує жодних підстав. Два інших ножа з даного комплексу постраждали менше, хоча теж змінилися в окремих деталях.

простягнута до ніг (рис.5, 1). Неподалік черепа знаходився металевий ніж. Повз зап'ястя правиці лежала керамічна посудинка у формі видовженої закритої банки (рис.5, 3).

Ніж – мав масивний і дуже широкий листоподібний клинок без ребра, що переходив у довгий вузький черешок. Розміри: загальна довжина – 20,3 см, довжина клинка – 14,3 см, ширина клинка – 6,2 см, товщина клинка – 0,3 см, довжина черешка – 6,0 см, ширина черешка – 0,9-1,0 см (рис.5, 2).

13. Вільшанка 22/2 (Вільшанський р-н Кіровоградської обл.) – розкопки експедиції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Н.М. Бокій у 1969 р. [Бокій, 1969; Вона ж, 1972, с.131, рис.9]⁷. Поховання впускне в курган ямної культури, здійснене у підпрямокутній з округлими кутами ямі розмірами 1,2×0,75 м (рис.5, 4). Кістяк дитини лежав у позі «адорації» на правому боці з орієнтацією черепом до Пн-Пн-Зх. Біля кистей лежав металевий ніж з залишками дерев'яних піхв. На лівій щелепі зафіксовано бронзову «сережку», описання та рисунок якої у звіті відсутні.

Ніж – характеризується порівняно вузьким і довго-трикутним клинком (кінець обламаний) з ледь помітним ребром та слабкими виїмками в основі, які, можливо, намічають короткий перехват; клинок через округлені плічки-упори переходить у доволі довгий черешок з трохи розплесканим насадом. В основі перехвату фіксується поперечний слід від рівного краю руків'я. Розміри: загальна збережена довжина – 18,2 см, довжина клинка – 12,1 см, ширина леза – 2,8 см, ширина перехвату – 2,6 см, довжина черешка – 6,1 см, ширина черешка – 0,85-1,0 см (рис.5, 5)⁸.

14. Куконештій Векъ (Старі Куконешти) 9/28 (Єдинецький р-н Республіки Молдова) – розкопки Припрутського загону Палеолітичної експедиції ІІ АН МРСР у 1974 р. [Березанская, 1986, с.11, рис.3; Дергачев, 1986, с.139, рис.36, 10; Савва, 1992, с.46-47, 138, рис.60, 1]. Поховання було впускним у більш давній курган. Небіжчик лежав у зібганій позі на лівому боці з орієнтацією головою до Пн-Пн-Сх; руки складені на рівні грудей. Перед черепом знаходився металевий ніж.

Ніж-кинджал – характеризується масивним довгим ребристим клинком, який ближче до основи має симетричні виїмки, що відокремлюють перехват; маючи тупий край і трохи розширюючись донизу, перехват через округлі плічки переходить до короткого й вузького черешка з сильно розплесканим насадом. Перехват з черешком мають двобічне коване потовщення, відокремлене від клинка уступом з увігнутим краєм, яке вочевидь повторювало форму дерев'яного руків'я в цьому місці. Для кріплення дерев'яного руків'я призначені дві орнаментовані пунсоном скоби-обойми, зігнуті дугою і з'єднані прутковими клепками, що проходять через наскрізні отвори з обох боків перехвату. Ці скоби-обойми могли виконувати й функцію гарди-перехрестя. Розміри: а) загальна довжина – 20,8 см; б) клинок: довжина – 16 см, ширина – 3,5 см, товщина леза – 0,5 см, ширина виїмки – 3,0 см, ширина упору – 4,0 см, товщина перехвату – 0,7 см; в) черешок: довжина – 4,8 см, ширина – 0,8 см, ширина насаду – 1,7 см; г) скоби-обойми: ширина 0,7-1,2 см, діаметр клепок – 0,25-0,35 см; д) дерев'яне руків'я на рівні перехрестя (реконструйоване за внутрішніми замірами скоб-обойм): ширина – 4,5 см, товщина – 1,3 см (рис.5, 6).

⁷ У попередній публікації розглядуване поховання помилково віднесене до катакомбної культури [Бокій, 1972, с.131].

⁸ У публікації подано рисунок ножа з дещо перебільшеними «дугоподібними виїмками» в основі клинка [Бокій, 1972, рис.9], в результаті чого зняряддя стало нагадувати ножі зрубного типу з ромбічним перехрестям, що в подальшому привело до відповідних, на наш погляд не зовсім коректних, зіставлень [Отрощенко, 1981, с.142; Савва, 1992, с.138]. До безпосереднього знайомства з цим виробом оцінка його морфології та класифікація видаються ускладненими, а тому доволі умовними.

Класифікація ножів.

Незважаючи на удавану різномірність та не чисельність бабинських металевих ножів (рис.6), все-таки є підстави для їх систематизації. В основу пропонованої класифікації покладені морфологічні характеристики основної функціональної частини ножа – клинка, далі – черешка, а також деякі їх технологічні деталі. Принципи класифікації такі: конструктивні особливості клинка (одно- чи двоскладовий) обумовлювали виділення *розрядів*; морфологія клинка обумовлювала виділення в межах розряду *типів*; особливості оформлення насаду черешка визначали виділення в межах типу *варіантів*. Така система класифікації дозволяє у випадку необхідності, скажімо викликаній розширенням джерельної бази, вводити проміжні (підрозряд, підтип, підваріант) або більш дрібні таксони.

Важливим видається ще одне зауваження. Доступна нам інформація про залучені до аналізу металеві ножі є нерівнозначною. Частина предметів оброблялась автором *de visu* і тому нерідко забезпечувалася новими уточненими рисунками. Інші вироби були доступними за матеріалами звітів або/та публікацій. При цьому, якщо виявлялися метричні чи морфологічні розбіжності між різними варіантами ілюстрацій (фото, рисунок), здійснювалася додаткова перевірка і зіставлення джерел інформації та робився уточнений рисунок. Крім того, подані різними авторами ілюстрації є не в однаковій мірі інформативними, зважаючи на різні традиції і манеру подання графічних матеріалів. Тому в багатьох випадках, як це не прикро, рисунки ножів не забезпечувалися навіть мінімальною кількістю необхідних ракурсів та перетинів, не кажучи вже про додаткові, що є такими важливими для чіткого уявлення про форму і навіть деякі технологічні деталі виробу. Саме тому в процесі класифікації ножів автор стикався з труднощами у визначенні таксономічного статусу окремих екземплярів, що не були забезпечені необхідним мінімумом документації і тому залишилися незрозумілими в тих чи інших деталях. Крім цього, треба мати на увазі, що декілька ножів, представляють собою просто дуже спрацьовані (сточені) знаряддя, первинний вигляд яких визначити неможливо і тому їх класифікаційний статус є досить умовним (вторинним).

Р о з р я д I. Об'єднує ножі, клинок яких має заточку по всьому периметру і таким чином повністю виконує функції леза, тобто з *одночасним клинком*.

Тип А (IA) характеризується вузьколистою або видовжено-трикутною формою клинка з найбільшим його розширенням в основі, рідше посередині (рис.6, 1-9).

Варіант 0 (IA₀) – без виділеного, тобто морфологічно відокремленого, черешка (рис.6, 1).

Варіант 1 (IA₁) – з рівним або ледь округленим насадом черешка (рис.6, 4-5);

Варіант 2 (IA₂) – з чітко виділеним напівкруглим розплесканим насадом, ширина якого суттєво перевищує ширину черешка (рис.6, 3);

Варіант 3 (IA₃) – з трикутно-загостреним насадом черешка (рис.6, 6).

Тип Б (IB) характеризується широколистою формою клинка (рис.6, 8).

Тип В (IV) характеризується широкою еліпсоїдною формою клинка, притаманною багатьом різновидам бритв (рис.6, 9).

Р о з р я д II. Об'єднує ножі, клинок яких складається з двох різнофункціональних частин – заточеної верхньої частини (леза) та не заточеної нижньої частини (перехвату), тобто з *двочасним клинком* (рис.6, 10-15).

Тип А (IIA) характеризується різко розширеною верхньою частиною клинка (лезом), що має листоподібну або трикутну форму, та чітко виділений вузький перехват (рис.6, 10-12). В залежності від наявності/відсутності ребра жорсткості, можуть

виділятися підтипи. За аналогією з відповідними катакомбними ножами цей тип може називатися «полум'яподібним». В залежності від особливостей оформлення черешка, виділяються варіанти.

Варіант 1 (ПА₁) – з рівним або ледь округленим насадом (рис.6, 10-11);

Варіант 2 (ПА₂) – з чітко виділеним напівкруглим розплесканим насадом, ширина якого суттєво перевищує ширину черешка (рис.6, 12);

Тип Б (ПБ) характеризується пропорційно видовженим клинком з плавним розширеною верхньою частиною. В залежності від особливостей оформлення черешка, виділяються варіанти.

Варіант 1 (ПБ₁) – з черешком, що має чітко виділений напівкруглий розплесканий насад, ширина якого суттєво перевищує ширину черешка (рис.6, 12);

Варіант 2 (ПБ₂) – з трикутно-загостреним насадом черешка (?) (рис.6, 14).

Тип В (ПВ) характеризується пропорційно видовженим клинком з найбільшим розширенням посередині, слабкими виїмками з боків на рівні перехвату та дещо розширеною для упору основою (рис.6, 15).

Зіставлення та аналогії.

Дослідниками неодноразово висловлювались думки, причому багато в чому схожі, з приводу оцінки металокомплексу бабинської культури і зокрема ножів. Як правило останні поділялись на дві групи, одна з яких, на погляд авторів, демонструвала місцеві катакомбні традиції металообробки, а друга відбивала традиції східних культур – ранньозрубної, абашевської, синташтинської [Братченко, 1976, с.150; 1985, с.454; Ключко, 1994, с.112; Черных, 1995, с.16; та ін.]. Виділені в нашій класифікації зняряддя типів ПА і ПБ надійно зіставляються, відповідно, з «полум'яподібними» та «типу другого привільненського» ножами пізньокатакомбних (Донецько-Донських) груп (типи 2 і 3 за С.Н. Братченко; група 2 за С.М. Кореневським) (рис.6, 10,11,13). Переконливі аналогії серед катакомбних виробів знаходять також окремі бабинські ножі типу ІА (тип 1 за С.Н. Братченко; група 3 за С.М. Кореневським) (рис.6, 4,5,7).

До ножів, що викликають абашевсько-зрубні асоціації, зазвичай відносять вироби з олександрівського і криворізького поховань. При цьому перший ніж привертав увагу завдяки своєму «ромбічному» насаді черешка (рис.6, б), а другий – завдяки округлому насаді та наміченому за допомогою бічних виїмок перехрестю (рис.6, 12). Насад олександрівського ножа з першого погляду, дійсно, нагадує «язички» або «змієподібні головки» на черешках абашевських ножів, хоча за формою він є більше трикутним, ніж ромбічним. Але саме такі трикутні насади відомі й на ножах пізнього етапу середньодонської катакомбної культури, щоправда пов'язуються вони деякими дослідниками з «катакомбно-абашевською взаємодією» [Пряхин и др., 1991, с.13, рис.3, 42; Матвеев, 1998, с.15-17, рис.4, 2,7]. З такою взаємодією цілком можна погодитись, але за умов припущення, що трикутні насади з'явилися як винахід саме пізньокатакомбних ковалів і були успадковані й розвинені абашевськими майстрами, а не навпаки, що намагаються довести воронезькі колеги. Що ж стосується криворізької знахідки, то за формою напівкруглого розплесканого насаді вона відповідає саме місцевим (катакомбним і бабинським) канонам металообробки і має тут переконливі аналогії, а так зване «зрубне перехрестя», на самій справі і у своїх витоках є нічим іншим, як перехватом полум'яподібного катакомбного ножа. Тобто і цей ніж повністю вписується у бабинські традиції металообробки, маючи певну тотожність з абашевськими лише тому, що обидва ці культурні блоки (Абашеве і Бабине) демонструють дві лінії розвитку єдиної, катакомбної за своїми витоками, традиції металообробки.

Щоб розтлумачити це положення, нагадаємо висловлену ще на початку 1980-х рр. думку С.М. Кореневського стосовно успадкування культурами пізньобронзової доби Доно-Волго-Уралля катакомбних традицій металообробки [Кореневский, 1983]. У зв'язку з предметом нашого дослідження особливої уваги заслуговує висновок про те, що катакомбний тип ножів з розширеним загостреним лезом (полум'яподібний) «можна розглядати як свого роду прообраз однієї з найбільш розповсюджених категорій пізньобронзового знаряддя <...> – ножа з перехватом. Ножі катакомбного типу мали вже основні риси цієї конструкції» [Кореневский, 1983, с.102]. Вищенаведені спостереження знайшли подальший розвиток у працях О.В. Кузьміної, яка, враховуючи сучасні схеми відносної хронології культур бронзового віку, де виділяється перехідний від середньої до пізньої бронзи період, що відокремлює катакомбну добу від зрубно-алакульської, доволі переконливо показала лінію спадкоємності у металообробці: катакомбники→абашевці→синташтинці. На думку авторки, тип абашевського ножа був створений в результаті переробки катакомбних і турбинських традицій. Причому катакомбними його елементами називаються вузький черешок, плічки-перехрестя та перехват [Кузьмина, 2000, с.93].

Вочевидь, з цих позицій слід оцінювати і доволі своєрідний ніж, знайдений у комплексі Червонопартизанськ 2/4 (рис.6, 14). Загальна морфологія цього виробу, треба визнати, нагадує ножі, що побутували в культурному середовищі фіналу середньої – початку пізньої бронзи Доно-Волго-Уралля. Причому, за такими деталями, як найбільше розширення верхньої половини клинка, відсутність ребра жорсткості на клинку, заточка клинка по всій довжині аж до перехрестя-упору, червонопартизанський ніж здається більш тотожним ножем Волго-Уралля, ніж Волго-Доння. Нажаль, обляманість насаду знижує діагностичний потенціал знаряддя. Разом з цим, не можна випустити з уваги такий характерний елемент розглядуваного ножа, як оформлення верхнього, ближнього до клинка, краю руків'я. На поверхні металу, в районі перехрестя, збереглися досить чіткі сліди, які свідчать, що край дерев'яного руків'я в цьому місці мав увігнуту аркоподібну конфігурацію. Таке оформлення руків'я було типовим для ямних та катакомбних ножів Причорноморської зони і, як свідчать джерела, практикувалося бабинськими майстрами (рис.6, 3,7,13). До речі, аркоподібний край руків'я мав і розглянутий вище криворізький ніж (рис.6, 12), що додатково свідчить на користь саме катакомбних традицій у його виробництві. Доступні ж матеріали по абашевсько-синташтинським ножем засвідчують, що ближній до клинка край дерев'яного руків'я у них мав дещо інший вигляд: він був прямим або ледь увігнутим. Таким чином, якщо ми не помиляємося у наших припущеннях, за формою руків'я червонопартизанський ніж демонструє місцеві ямно-катакомбні традиції виробництва і тому, скоріш за все, був виготовлений бабинськими майстрами.

Оцінюючи прості за формою ножі з вузьколистим клинком (тип ІА), можна зазначити, що ті екземпляри з них, які найбільш повно зберегли свою первинну форму, цілком відповідають ямно-катакомбним традиціям виробництва, причому деякі демонструють і характерний аркоподібний край дерев'яного руків'я (рис.6, 3,7).

Дещо своєрідним виглядає ніж із широколистим клинком (тип ІВ) з Петровського комплексу на Кіровоградщині (рис.6, 8). На перший погляд, він нагадує широколезові ножі з маницьких катакомбних пам'яток (група 3 за С.М. Кореневським, тип ІІІ за Є.І. Гаком). Однак відмінною рисою більшості маницьких екземплярів є підтрикутна або лопатоподібна форма клинка з найбільшим розширенням в його основі [Гак, 2002, с.122-124; 2002а, с.284]. Втім серед маницьких ножів фігурують і такі, що мають клинок у формі широкого листа з найбільшим розширенням посередині [Кореневский, 1983, рис.6, 11,12],

і тим самим виступають в якості досить близьких аналогій петровському виробу. Однак, якщо така тотожність є реальною і не викликана неточністю рисунків, то вона потребує пояснення, дати яке поки що важко, враховуючи територіальний і, вочевидь, хронологічний розрив між порівнюваними пам'ятками.

Особливу увагу до себе вже традиційно привертає ніж-кинджал з Куконештій Вець (рис.5, 6). Хрестоматійними стали й деякі вектори аналогій цій знахідці. Доволі часто в такій якості виступає кинджал з Бессарабського (Бородінського) скарбу (рис.5, 7). Не менш значущим є східний напрямок зіставлень, на який звертали увагу В.С. Бочкарьов, а слідом за ним В.А. Дергачов і Є.М. Савва [Дергачев, 1986, с.145; Савва, 1992, с.138]. Ще один вектор зіставлень запропоновано В.І. Клочком, який вважає східні (зрубні та абашевські) аналогії некоректними [Klochko, 2001, p.176]⁹. Дослідник наголошує на тому факті, що кинджал зі Старих Куконештів характеризується доволі своєрідною конструкцією руків'я, прикованого до клинка і доповненого скобами кріплення, і за означеними конструктивними особливостями тяжіє до типів центральноєвропейських кинджалів періоду ВА. Саме цією деталлю розглядуване знаряддя відрізняється як від зрубних ножів, так і від бородінського кинджалу. Все це дало підстави розцінювати виріб з Куконештій Вець в якості «східної» місцевої версії кинджалів горизонту Хайдушамшон Подунав'я», а не імпорту зі сходу чи Кавказу [Klochko, 2001, p.176-177].

Такий несподіваний вектор зіставлень не можна обійти увагою уже за однією тою причиною, що йдеться мовбито про виявлення додаткової і дуже важливої лінії синхронізації між культурами бронзового віку Південно-Східної та Середньої Європи. Однак перевірка показала, що аналогії між кинджалом з Куконештій Вець, з одного боку, та кинджалами горизонту Хайдушамшон-Апа або синхронних останньому центральноєвропейських культурних груп періоду ВА₂ за П. Рейнеке, з другого, не є переконливими. Справа в тому, що середньоєвропейські кинджали ранньобронзового віку періодів ВА₁ та ВА₂ характеризуються принципово відмінною від східноєвропейських виробів традицією виробництва і конструкцією, яка полягала у попередньому самостійному виготовленні двох окремих частин – металевого клинка і дерев'яного або металевого руків'я, та подальшому їх з'єднанню методом склепування за допомогою клепок, іноді доповнених накладними платівками. Кинджал з Куконештій Вець виготовлявся інакше – або одразу як цільнолитий, або методом ковальської зварки клинка та руків'я, яка практикувалася у майстрів Надчорномор'я щонайменше з доби середньої бронзи [Гак, 2005, с.19-20]. Клепки ж (причому разом зі скобами, не відомими у центральноєвропейських відповідників) на цьому виробі використовувалися лише для кріплення на пласкій металевій основі черешка дерев'яних накладок руків'я. Тобто сам факт наявності на порівнюваних типах кинджалів металевих клепок, не дає достатніх підстав для висновку про їх технологічну чи навіть генетичну спорідненість. Мова вже не йде про розбіжності між двома цими типами виробів майже на всіх рівнях морфології. До речі, дещо надуманим видається і висновок В.І. Клочка щодо особливого функціонального навантаження руків'я кинджалу з Куконештій Вець, яке мовбито було спрямоване на забезпечення «більш точного центрування клинка» [Klochko, 2001, p.176]. Таку функцію стабілізації клинка (якщо саме її мав на увазі автор), що дійсно виконувалася масивними литими руків'ями з перехрестям окремих типів середньоєвропейських кинджалів [Müller-Karpe, 1974, S.264; Bartelheim M., 1998, S.45], легке дерев'яне руків'я кинджалу з Куконештій Вець забезпечити просто не могло.

⁹ До речі В.І. Клочко приписав Є.М. Саві, на працю якого він посилався [Савва, 1992, с.138], думку про пізньозрубні та абашевські аналогії кинджалу з Куконештій Вець, якої той автор не виказував, висловлюючись лише про його ранньозрубний тип (підкреслено нами – Р.Л.).

Враховуючи вищенаведене, звернемося до найбільш близьких у морфологічному та функціонально-технологічному сенсі аналогій кинджалу зі Старих Куконешт, що походять з пам'яток доно-волзької абашевської культури та генетично пов'язаних з нею ранньопокровських зрубних, культурно-таксономічна межа між якими, як відомо, є доволі умовною. З цього культурного середовища можна без ускладнень виділити серію більш-менш близьких аналогій розглядуваному кинджалу, однак ми обмежимося наведенням лише одного, на наш погляд, найбільш наочного прикладу¹⁰. В якості такого виступає ніж з пізньоабашевського (чи покровського) комплексу Ясинівський-I 1/6 у верхів'ях р. Чир [Житников, 1983]. Цей виріб за своїми параметрами може бути віднесений у нашій класифікації ножів до типу ПБ₁, як і знахідка з Куконештій Вець. Він також характеризується пропорційно видовженим ребристим клинком з найбільшим розширенням посередині й загостреною верхньою частиною, що виконує функції леза, слабкими виїмками з боків у нижній частині, що виконує функцію довгого притупленого перехвату (шийки), дещо розширеною для упору основою клинка, який через покати плічка переходить у короткий тонкий черешок з розплесканим насадом (рис.5, 8). Ясинівський виріб повністю вписується в характеристики класичних ножів-кинджалів доно-волзької абашевської культури [Пряхин, Саврасов, 1998, с.28-29]. Разом з тим, за своїми морфологічними даними він є дуже близьким кинджалу з Куконештій Вець, не співпадаючи з ним лише розмірами (порівн.: рис.5, 6,8). Незначна розбіжність фіксується також в оформленні насаду черешка, який у бабинського знаряддя є значно вираженим, ширшим і округленим, а у покровського – менш акцентованим і трикутно-загостреним. Таким чином, обидва ножі-кинджали демонструють дуже схожі, якщо не єдину, лінії розвитку металообробки, витоки яких, безсумнівно, уходять в катакомбне культурне середовище. Можна навіть застережливо припустити, що кинджал зі Старих Куконешт відбиває певний покровсько-абашевський вплив на пізньобабинську металообробку. Але саме бабинське його виробництво не викликає сумніву, бо надійно засвідчується якнайменше двома ознаками: а) характерно оформленим насадом черешка; б) не менш характерним увігнутих краєм руків'я¹¹. Витоки ж такої незвичайної для степових надчорноморських культур конструктивної деталі в оформленні руків'я, як металеві скоби з клепами, поки що залишаються невизначеними, хоча й повністю виключати тут певний прояв впливу з боку культур Центральної Європи не варто, особливо з огляду на знаходження самого комплексу в західній, прикарпатській, частині бабинського ареалу.

Якщо тепер спробувати дати оцінку бабинських металевих ножів з позицій пошуку в них культурно-діагностичних ознак, то прийдеться констатувати, що такі риси, які б надійно відокремлювали ці знаряддя від однофункціональних виробів інших культур, знайти доволі непросто. А тому важко виділити стійкі типи ножів, які можна було б вважати саме «бабинськими» і ніякими іншими, що, з урахуванням інших даних, пояснює висновок про «яскраво виражену “нестандартність” металокомплексу» бабинської культури [Черных, 1995, с.16]. Щоправда такий висновок не може вважатися остаточним,

¹⁰ У пошуках аналогій кинджалу з Куконештій Вець, ми зіставляли саме його клинково-черешкову основу, оскільки за додатковими елементами кріплення руків'я ця знахідка поки що є унікальною.

¹¹ У зв'язку з пошуком аналогій кинджалу з Куконештій Вець, хотілося б звернути увагу й на факт значної тотожності йому ножа зі згаданого раніше поховання, дослідженого на майданчику «А» Дніпробуду (Кічкас) [Братченко, 1971, рис.96, 3; Шарафутдинова, 1982, рис.19, 1]. Цей останній не просто має усі функціонально-технологічні складові розглядуваного типу кинджалів, за виключенням розплесканого насаду, а й формою дуже нагадує їх (рис.5, 11). Враховуючи цю обставину, а також культурно-хронологічне співвідношення порівнюваних комплексів, логічно припустити, що ножі-кинджали типу Куконештій Вець послугували прототипом для ножів-кинджалів типу Кічкас. Однак для вирішення цього питання даних поки що обмаль.

адже зроблений він на вкрай обмеженій кількості джерел, яка є дуже далекою від статистично репрезентативної. Однак, навіть якщо б з накопиченням матеріалу таке положення справ підтвердилося, воно жодним чином не може давати підстав для позбавлення сукупності досліджуваних пам'яток статусу археологічної культури (або кількох культур у складі культурного кола чи області), як це намагаються зробити окремі автори, спираючись при цьому і на аналіз металевих ножів [Березанская, 1998, с.63; Санжаров, 2000, с.72; та ін.], але проти чого ми рішуче виступаємо [Литвиненко, 2003, с.143-144]. Адже з подібними явищами неодноразово доводиться зустрічатися, скажімо, в археології бронзового і ранньозалізного віку, коли стають очевидними факти тотожності на рівні металокомплексів та інших категорій матеріальної культури між хронологічно послідовними культурами (пізньоамна – ранньокатакомбна, доно-волзька абашевська – покровська зрубна, кіммерійська – ранньоскіфська) або синхронними культурами (лолінська – гінчинська, позняковська – приказанська – зрубна – алакульська, скіфська – савроматська). Як би там не було, найбільш очевидним виступає той факт, що бабинська металообробка в основі своїй продовжує і розвиває катакомбні традиції, що є одним з переконливих аргументів на користь генетичної спадкоємності між названими культурно-хронологічними блоками. Про вплив на бабинське металовиробництво східних традицій більш-менш певно можна говорити лише починаючи з пізнього періоду Бабине. Причому витоки цього впливу досить надійно відшукуються в пізньоабашевському (доно-волзькому) або ранньозрубному (покровському) середовищі, що, в свою чергу, відбиває час просякання східного культурного компонента в Надчорномор'я.

Культурно-хронологічна інтерпретація.

Описані вище 14 комплексів не є єдиними у культурно-хронологічному сенсі, оскільки репрезентують різні регіональні групи і періоди культурного кола Бабине. Переважна більшість з них (11 перших за списком) все-таки складає монолітну групу, яка належить до пам'яток *Дніпро-Донської бабинської культури* (надалі – БК), причому головним чином раннього її етапу. Так, 10 з 11 поховань відносяться до тієї обрядової групи, яка характеризує лише I та II горизонти бабинських могильників: положення померлих на лівому боці з орієнтацією в західний сектор. Одне з поховань (Соколовська могила п.2) вирізняється незвичним для більшості бабинських груп, в т.ч. розглядуваної Дніпро-Донської, положенням небіжчика – випростано на спині. За цією ознакою воно перегукується лише з пам'ятками т.зв. євпаторійської групи Криму, а також поодинокими поховальними комплексами Нижньої Наддніпряни¹². Цілком можливо, що така паралель не є випадковою, оскільки досліджене у верхній течії р. Конка соколовське поховання, територіально тяжіє до нижньодніпровського регіону. За усіма ж іншими показниками соколовський комплекс повністю вписується в традиції Дніпро-Донської БК і тому розглядається нами саме в цьому культурному контексті¹³.

¹² Якщо пам'ятки євпаторійської групи нараховують до трьох десятків поховань [Тошев, 2005, с.143], то в Степовій Наддніпряниці, крім п.2 Соколовської могили, авторіві відомо не більше 4-5 комплексів з випростаним на спині або з розворотом на бік положенням кістяка на фоні декількох сотень поховань з традиційною для цього регіону сильно зібганою на боці позою небіжчика. Особливості локалізації поховань з випростаним обрядом поза межами Криму дають додаткові підтвердження на користь запропонованого деякими дослідниками висновку про безпосередню участь людності інгульської катакомбної культури, з традиційною для неї поховальною практикою випростаної інгумації, у культурогенезі відповідної локальної групи Бабине [Отрошенко, 2001, с.107-108; Пустовалов, 1998, с.216; Тошев, 2005, с.144 та ін.].

¹³ Щоправда, на відміну від багатьох авторів, які дотримуються бабинської атрибуції п.2 Соколовської могили, висловлена оригінальна, хоча й непереконлива, думка про те, що в цьому комплексі

Комплекс обрядово-інвентарних ознак (пропорції та конструктивні особливості поховальних споруд, архаїчна позиція рук у небіжчиків, типи кістяної пряжки з гачком та кільця-медальйона, «виробничий» та сагайдачний набори, дворіжкове намисто) [Литвиненко, 1997] дозволяють впевнено датувати більшість з розглянутих дніпро-донських бабинських комплексів саме I періодом культури. До II періоду достовірно відноситься комплекс Чотири Брати-I 2/8, що супроводжувався дещо пізнішим типом кільця-медальйона – з бортиком навколо отвору. Комплекс Рибинське 9/7 презентує ще більш пізню обрядову групу (з південною орієнтацією), яка зазвичай характеризує кінець II і початок III хронологічних періодів Дніпро-Донської БК [Литвиненко, 2002, с.135, рис.6; 7].

Останні за списком комплекси нашої вибірки (3 поховання) можна віднести до бабинських груп Дніпровсько-Прутської області. Наразі ще важко остаточно оцінити точну кількість і таксономічний статус цих угруповань (чи це є окремі культури, чи варіанти однієї *Дніпровсько-Прутської БК*), однак можна аргументовано засвідчувати певні локальні відмінності між ними. Виходячи з них, обидва комплекси з Кіровоградщини (Вільшанка 22/2, Петрове 2/6) відносяться до локальної групи бабинських пам'яток, що вимальовується у північно степовій-лісостеповій зоні Дніпро-Дністровського межиріччя, а комплекс з Молдови (Куконештій Векь 9/28) в цілому відповідає ознакам бабинських пам'яток Дністровсько-Прутського межиріччя. Заради об'єктивності слід зауважити, що, за відсутності діагностичних обрядово-інвентарних ознак, питання стосовно культурної атрибуції усіх розглянутих комплексів з металевими ножами Дніпровсько-Прутської області не можна вважати закритим. До речі, наскільки аргументованим є залучення цих трьох поховань до кола бабинських і чим при цьому керується сам автор?

Поховальні комплекси з Кіровоградщини (Вільшанка 22/2, Петрове 2/6), крім факту наявності в них металевих ножів, зближаються між собою і за низкою обрядових ознак (споруди у вигляді прямокутних ям, позиція небіжчиків на правому боці з Пн-Зх орієнтацією, розташування ножів навколо голови небіжчика), хоча й не є тотожними. Показово, що на території Правобережного українського Лісостепу відповідні обрядові ознаки зустрічаються і серед достовірно бабинських пам'яток (з кістяними «пряжками» пізніх типів). Враховуючи загальну кількість таких комплексів (29 або 9%) можна говорити про певну обрядову групу, навіть якщо припускати помилкове потрапляння в неї одиничних поховань іншої культурної належності. Керамічна посудинка з Петрове 2/6 своїми пропорціями та формою також викликає деякі бабинські асоціації, хоча й не є показовою. Втім не чисельна керамічна серія з відповідної обрядової групи Правобережного Лісостепу також включає маловиразні банкуваті посудини, тотожні яким без ускладнень можна знайти у достеменно бабинських комплексах. Альтернативою бабинській атрибуції розглядуваних поховань теоретично могло б бути залучення їх до якоїсь культурної групи пізнього бронзового віку, чий ареал охоплював прикордоння північного степу і південного лісостепу Дніпровського правобережжя. Виходячи з доступних джерел і рівня наших сучасних знань, зазначимо, що на таку роль може претендувати, знов-таки теоретично, перш за все сабатинівська культура, північні кордони якої у межиріччі Дніпра і Південного Бугу вимальовуються приблизно по межі степу і лісостепу [Шарафутдінова, 1986, с.86, рис.24]. Щоправда саме цей порубіжний регіон (лівобережний басейн Середнього Побужжя) виявляється досить слабо дослідженим в археологічному сенсі, а тому аргументовано говорити про місцеві культури середнього і

сполучаються пізньокатакомбні та пізньоабашевські риси [Санжаров, 2004, с.129]. За браком місця, наведені на користь цього аргументи залишимо без коментарів, даючи можливість оцінити їх читачеві.

пізнього бронзового віку, а тим більш їх територіальне і хронологічне співвідношення, наразі не доводиться. Однак щодо сабатинівської атрибуції вільшанського та петровського поховань з бронзовими ножами, здається, існує більше заперечень, ніж підстав. По-перше, незважаючи на існуючі проблеми ідентифікації поховань сабатинівської культури, усі дослідники вважають найбільш показовими для них такі прикмети, як східний сектор орієнтації головою та переважання лівобічної позиції зібганих кістяків, що є діаметрально протилежним тим обрядовим рисам, що демонструють розглядувані нами комплекси з металевими ножами. По-друге, самі металеві вироби, незважаючи на їх типологічну різноманітність, не викликають жодних асоціацій з добре відомим металокомплексом сабатинівської культури, що є доволі переконливим фактом для уточнення культурної атрибуції цих поховальних комплексів.

Комплекс поховання 9/28 з могильника Куконештій Вець (Старі Куконешти), розкопаний В.О. Сафроновим, досі не опубліковано у повному обсязі й, наскільки нам відомо, на превеликий жаль, взагалі не має такої перспективи за відсутності по ньому звітних матеріалів. Та ж інформація, яка відбилася в літературі [Савва, 1992, с.138], все-таки не дає однозначних підстав для його культурної ідентифікації. Вочевидь, залучаючи дане поховання до кола бабинських, дослідники віддавали пріоритет тій обставині, що знайдений в ньому ніж-кинджал має деякі подібності до кинджалу з Бессарабського скарбу, який окремими (але не усіма) дослідниками ототожнюється з бабинською культурою [Березанская, 1986, с.12; Дергачев, 1986, с.145, рис.30, 7; Савва, 1992, с.170; Субботин, 2000, с.376, 384, рис.; Черняков, 1985, с.103; та ін.]. Бессарабська ж аналогія кинджалу натякає на пізню хронологічну позицію комплексу з Куконештій Вець в системі старожитностей культурного кола Бабине [Березанская, 1986, с.11, 13, 39; Дергачев, 1986, с.145; Савва, 1992, с.170; Отрошенко, 2001, с.110]. В цей же хронологічний діапазон потрапляє поховання зі Старих Куконешт і у випадку використання згадуваної вище лінії зіставлення ножа-кинджала з аналогічними пізньоабашевськими та покровськими виробами. Запропоновані В.І. Клочком паралелі старокуконештському кинджалу серед відповідних середньоевропейських виробів, якщо й припустити їх реальність, не дають вузько хронологічних прив'язок, оскільки клепані кинджали в Європі побутували на протязі всього ранньобронзового віку (періоди ВА₁ та ВА₂ за П. Рейнеке) [Müller-Karpe, 1974, S.263-264; Bartelheim M., 1998, S.39-47, 157-180; Hafner A., Suter P., 2003, S.343], а не лише в пізній його фазі, синхронній Мікенським шахтовим гробницям, як намагався показати В.І. Клочко, називаючи аналогії лише серед пам'яток горизонту Хайдушамшон-Апа Подунав'я [Klochko, 2001, p.176-177].

Вищенаведені дані переконливо засвідчують, що переважна більшість металевих ножів (81%, тобто більше $\frac{4}{5}$ від загальної кількості) зосереджена в пам'ятках Дніпро-Донської БК. Чим можна пояснити таке переважання? У пошуках відповіді на поставлене питання варто звернути увагу на такі додаткові обставини. Виявляється, що подібна нерівномірність простежується не тільки на рівні ножів, як найбільш металомістких серійних знарядь, а й на загальному фоні розповсюдження металевих виробів у межах всієї культурної області Бабине. Як свідчать підрахунки, 84% мідно-бронзових виробів, відомих за матеріалами могильників, знов-таки походять із комплексів Дніпро-Донської БК¹⁴. Цікаво й те, що комплекси з металом сконцентровані переважно у Дніпро-Донецькому межиріччі, хоча ареал Дніпро-Донської БК є дещо ширшим (рис.7). Шукаючи

¹⁴ Наведені данні є уточненими, у порівнянні з опублікованими нами раніше, хоча вони відбивають і дещо відмінні показники [порівняй: Литвиненко, 2005, с.120]. До них додамо й такі наочні цифри: поховання з металевим реманентом у Дніпро-Донській БК складають 6,7%, а у Дніпровсько-Прутській БК – 0,8% [порівняй: Черных, 1995, с.15; 1997а, с.118].

пояснення такій локалізації, неможна було не звернути уваги на ту обставину, що майже у центрі скупчення дніпро-донських бабинських пам'яток з металевим реманентом знаходиться зона мідних рудопроявлень Бахмутської та Кальміус-Горецької улоговин (рис.7), експлуатація яких достовірно документована для доби пізньої бронзи і є вагомим підставою ставити питання про віднесення перших їх розробок якнайменше до періоду середньої бронзи, зокрема вважати причетними до цієї справи і носіїв бабинської культури [історіографію та аргументи щодо цього див.: Литвиненко, 2003а; 2005; Черных, 1997а, с.104-105]. Таким чином, порівняльна насиченість пам'яток Дніпро-Донської БК мідно-бронзовими виробами, на відміну від Дніпровсько-Прутської БК, є не випадковою, а симптоматичною. Вона може бути пояснена більшою забезпеченістю металом саме дніпро-донського бабинського населення, оскільки воно мало можливість розробляти і, вірогідно, контролювати донецькі міднорудні родовища. У відповідності з таким висновком знаходяться і дані по хімічному складу металу, з якого виготовлені ножі Дніпро-Донського регіону, отримані за допомогою спектрального аналізу в лабораторії Інституту археології АН СРСР (наразі РАН)¹⁵:

Таблиця 1. Хімічний склад металу ножів з поховань Дніпро-Донської бабинської культури

Пункт	Предм.	Ан. №	CU	SN	PB	BI	AG	SB	AS	FE	NI	Матер.
Чотири Брати 2/8	ніж	13508	осн.		.06	.007	.02		2.	.02	.003	Cu+As
Олександр-ськ 1/4	ніж	16251	осн.	.06	.08	.07	.02		.2	.001	.007	Cu(As)
Заплавка-I 5/9	ніж	32777	осн.	.0015	.15		.04	.015	1.2	.01	.015	Cu+As

Аналіз показав, що матеріалом для виготовлення ножів слугувала в двох випадках низькомиш'якова бронза і в одному – миш'якова мідь, тобто сировина, що була типовою для металовиробництва степових популяцій середнього бронзового віку, зокрема катакомбних культур. Саме низька концентрація миш'яку у металевих виробках степових груп, на відміну від підвищеного його змісту в кавказькому металі, у комплексі з іншими даними, дозволили ставити питання не тільки про самостійну для доби ранньої-середньої бронзи степову металообробку, а й металургію, що базувалася на розробці місцевих джерел сировини [Клочко, 1994, с.98, 103-112; Братченко, 1995, с.83, 89; Черних, 1997, с.13, 18-19; 1997а, с.145-146, 151; Гак, 2005, с.22-26; та ін.].

Стосовно популяцій, які залишили пам'ятки Дніпровсько-Прутської БК, є підстави припускати відсутність у них таких джерел металу, які були доступними їх східним сусідам. Констатуємо цю загальну для великого регіону тенденцію, не можемо обійти увагою тієї обставини, що дві з трьох знахідок ножів в ареалі Дніпровсько-Прутської БК припадають на сучасну Кіровоградщину (Вільшанка 22/2, Петрове 2/6). Така щільна локалізація стає ще більш показовою при урахуванні факту, що в межах Кіровоградської області досліджена не така вже велика кількість поховань бабинського культурного кола (94 комплекси), у зіставленні з іншими областями Правобережної України та Молдовою (для порівняння: Київська – 81, Черкаська – 100, Миколаївська – 443, Одеська – 506, Молдова - 435). Вище зверталася увага на обрядову тотожність обох розглядуваних комплексів. Попри те, що знайдені в них металеві знаряддя віднесені нами до різних типів і навіть розрядів (в останньому немає повної впевненості, оскільки повноцінна інформація про морфологію виробів відсутня), кидається в очі факт приналежності їх обох до рідкого серед бабинських ножів варіанту 2 – з довгим черешком. Тобто, складається враження, що

¹⁵ Щиро дякуємо Є.М. Черних, С.В. Кузьмич, Л.Б. Орловській за вибірку і люб'язне надання для публікації матеріалів по спектральному аналізу бабинського металу, а також консультації.

факт знаходження в бабинських комплексах Кіровоградщини двох доволі крупних бронзових ножів є не випадковим і за ним приховуються якісь, наразі ще не зрозумілі, реалії минулого. Можливо, пояснення їм треба шукати у площині небезпідставного припущення стосовно існування за доби середньої бронзи на території Правобережної України окремих осередків металовиробництва з місцевими сировинними ресурсами, один з яких міг базуватися на рудопроявленнях Кіровоградської металогенічної області Українського кристалічного щита [Клочко, 1994, с.112; Братченко, 1995, с.89; та ін.].

Ніж у контексті поховального обряду.

Судячи з неоднозначності контекстів, в яких знаходилися ножі у поховальних комплексах, можна припустити, що їх семіотичний статус був неоднаковим. У більшості випадків (9) ці предмети лежали поодиноці попереду небіжчика на рівні його обличчя, грудей або живота, тобто у безпосередній доступності. З цим варіантом розміщення можна зіставляти і той, що мав місце при незвичайній для бабинського обряду випростаній позі померлого: з трьох наявних у даному комплексі ножів два знаходились на рівні плеча праворуч від кістяка, а один – дзеркально ліворуч. У двох випадках ніж лежав позаду небіжчика, на рівні його попереку або тазу, що може натякати на дещо відмінний від попередніх варіантів зміст контексту. Двічі зафіксовано покладення ножа у піхвах, причому усі випадки пов'язані з першим варіантом локалізації знаряддя. Доступна інформація дозволяє також констатувати таку деталь (значущість якої поки залишається невідомою): однакову кількість разів (по 6) зафіксовано розташування ножів клинком «догори» і «додолу», по відношенню до тіла померлого; у комплексі з трьома знаряддями всі вони були спрямовані клинком «додолу».

Майже у всіх випадках ножі виконували функцію так би мовити «самостійної» категорії інвентарю, будучи або єдиним предметом поховального приданого або покладеними ізольовано від інших артефактів, тобто не у складі якогось вираженого набору. Щоправда в одному випадку ніж розміщався поруч з двома крем'яними відщепами (Поронські могили 5/2), однак вбачати у цих предметах навмисно підібраний комплект у нас немає підстав. Не зайвим буде вказати і на єдиний випадок сполучення в похованні металевого ножа з чудово виготовленим кременевим ножем (Миколаївка 1/8).

Лише одного разу, коли металевий ніж знаходився серед кісткових решток м'ясної напутьної їжі (Олександрівськ 1/4), *in situ*-альний контекст дозволив впевнено тлумачити його призначення в якості столового (або кухонного – Р.Л.) інструменту [Братченко, 1985, с.453; Писларий, 1991, с.58]¹⁶. У зв'язку з таким трактуванням звернемо увагу на той факт, що, попри генетичну спадкоємність між катакомбним і бабинським культурними блоками, з бабинського поховального реманенту повністю зникає відоме для попереднього періоду і досить стійке сполучення металевих ножа й шила, які зазвичай розглядають в якості столового набору «ніж-виделка».

Цілком логічно поставити питання і стосовно можливості використання металевих ножів у якості кинджалів з відповідним семіотичним навантаженням на них в поховальному контексті. Шукаючи відповідь на це питання, варто звернути увагу на деякі метричні і морфологічні характеристики розглядуваних виробів. А вони показують, що більшість металевих ножів з бабинських поховань, маючи загальну довжину 8-11 см і ще

¹⁶ У наведеній роботі С.Н. Братченка, серед реманенту бабинських поховань називається «бронзові ножі, що виступають в якості столових (зазвичай вони лежать на кістках тварин)» [Братченко, 1985, с.453]. Наведені нами дані показують, що такий висновок є дещо ідеалізованим, оскільки серед кісток тварини ніж зустрінутий лише один раз, якщо не враховувати виключений з бабинського списку комплекс Дніпробуд-А 26/3.

меншу довжину клинка (4-7 см), практично ніяк не могли використовуватися в якості зброї. Доволі показовим в цьому сенсі є комплекс Миколаївка 1/8, що окремими дослідниками інтерпретується в якості поховання воїна-колісничого (дерев'яна «рама-кузов», шкура упряжного коня, «кільце-пряжка від португелі», сагайдачний набір) [Отрощенко, 2001, с.77-78], ніж з якого мав загальну довжину лише 9,5 см при довжині клинка 6,5 см, що ніяк не дозволяє назвати його кинджалом. У зв'язку з зазначеним щонайменше дивною видається спроба В.І. Клочка вбачати кинджал у мініатюрному ножичкові з Гострої могили 1/1 (загальна довжина – 8,5 см, довжина клинка – 6 см), до того ж віднесеному до якогось «волинського» ('Volhynia' – ?) пізньокатакомбного типу [Klochko, 2001, p.176]¹⁷.

У функції зброї могли б застосовуватися лише одиничні вироби середніх і крупних розмірів, в першу чергу ніж-кинджал з Куконештій Векь 9/28 [Klochko, 2001, p.176, fig.71, 5], менш вірогідно ножі з Вільшанки 22/2, Петрового 2/6 і Червонопартизанська 2/4. Щоправда, незважаючи на свої значні розміри, клинки двох останніх екземплярів, будучи доволі широкими і тонкими, не мали такої важливої для кинджалів функціонально-технологічної деталі, як ребро жорсткості. У зв'язку з порушеним питанням звернемо увагу на неодноразово згадуване вище поховання 26/3 з майданчику «А» Дніпробуду, культурна атрибуція якого коливається між пізньобабинською та перехідною бабинсько-сабатинівською (вовнизькою) або зрубною з бабинськими пережитками. Так от ніж-кинджал з цього комплексу, який своїми морфо-метричними характеристиками дуже нагадує кинджали зі Старих Куконешт та Бессарабського скарбу, міг би з успіхом правити за зброю, однак у контексті поховання виконував функцію ножа для різання м'яса, оскільки знаходився серед кісток м'ясної напутньої їжі за спиною небіжчика.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що з огляду на невиразний і неоднозначний контекст знаходження основної маси ножів в бабинських похованнях, їх змістовне навантаження залишається відкритим, а тому коректним для цих знахідок може вважатися лише узагальнююче і неконкретне поняття *поховальний інвентар (поховальне придане)*.

Особливий аспект складає соціальна інтерпретація поховань з металевими ножами. Вже сам факт, що поховання з таким інвентарем є вкрай рідкісними (0,4% на фоні всієї культурної області Бабине, або по культурах: Дніпро-Донська – 0,98%, Дніпровсько-Прутська – 0,15%)¹⁸, може натякати на особливий «соціальний» статус/ранг небіжчиків, яких у потойбічний світ супроводжували ножами. Для полегшення оцінки такого

¹⁷ Можливо мався на увазі «привільненський» тип катакомбного ножа? Якщо ж і так, то віднесення розглядуваного бабинського ножа з Гострої могили до привільненського типу (як першого, так і другого) є абсолютно некоректним. До того ж привільненський скарб маркірує не пізній, а середній горизонт катакомбних культур, або щонайменше рубіж середнього й пізнього [Братченко, 1976, с.140, рис.72, I, 31; 2001, ч. I, с.44, ч. II, рис.103, С, 27; Смирнов, 1996, с.39, 123; Кияшко, 2002, с.18-20, 26-27, рис.17].

¹⁸ У зв'язку з цією статистикою, доречним буде надати й деякі порівняльні дані, які заради коректності зіставлень ми наводимо приблизно для одного й того ж регіону – басейну Сіверського Дінця. Так, у могильниках Дніпро-Донської БК цієї території металеві ножі трапляються приблизно в кожному шестидесятому похованні (хоча по культурі в цілому цей показник є нижчим – один ніж на сотню комплексів). Це майже в шестеро рідше, ніж у катакомбний період, для якого ножі відомі у кожному десятому похованні [Братченко, Санжаров, 2001, с.96]. А, скажімо, за часи зрубної культури на Сіверськодонецьчині металевим ножем позначалося кожне тридцятье поховання [Литвиненко, 1996, с.19]. Таким чином, для перехідної доби від середньої до пізньої бронзи фіксується певний спад у практиці супроводження померлих металевими ножами. Чи було це проявом якихось кризових явищ у сфері металовиробництва [Черных, 1995, с.16], чи тут відбулися особливості поховальної парадигми [Братченко, 1995, с.87], сподіваємось, покажуть подальші дослідження.

припущення ми звели у *таблицю 2* ті характеристики поховальних комплексів, які зазвичай вважають найбільш значущими у сенсі соціальних реконструкцій.

Таблиця 2. Деякі обрядово-інвентарні характеристики поховань з металевими ножами

№	Пам'ятка	Стратиграф. положення	Могилина споруда	Стать, вік	Пряжка	Кам. вироби	Кремен. вир.	Метал. вир.	Посуд	Інш. інвентар	Кістки тварин
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Чотири Брати-І 2/8	?	я	♂ (?)	+						
2	Червонопартизанськ 2/4	в/?	р	♂ (?)							к
3	Поронські могили 5/2	в/+	р	♂ >55			+				ш
4	Олександрівськ 1/4	в/?	р	♂ 40-55	+						к
5	Рибинське 9/7	в/+	я	доросл.							
6	Новоандріївка 3/5	в/?	р	♂ (?)					к		к
7	Волноваха 5/3	о/+	я	♂ (?)							
8	Миколаївка 1/8	в/+	р	♂ (?)	+		+		д		ш
9	Соколовська могила п.2	в/?	р	♂ (?)		+	+	+			к
10	Заплавка-І 5/9	в/+	р	♂						+	ш
11	Гостра могила 1/1	в/?	ск	♂					к		
12	Петрове 2/6	в/?	я	доросл.					к		
13	Вільшанка 22/2	в/?	я	10-12				+			
14	Куконештій Вєкь 9/28	в/?	?	?	?	?	?	?	?	?	?

Примітки:

колонка 3: в – впускне; о – основне; «+» – з насипом чи досипкою; «?» – відсутня інформація взагалі чи стосовно наявності/відсутності досипки;

колонка 4: рам – дерев'яна рама; скр – кам'яна скриня; я – яма;

колонка 5: ♂ – антропологічно визначена чоловіча стать; ♂(?) – умовне визначення (за ознаками обряду та реманенту);

колонка 9: додатковий металевий інвентар, окрім ножів;

колонка 10: к – керамічний посуд; д – дерев'яний посуд;

колонка 12: к – кістки кінцівок; ш – «шкури» (череп та кістки кінцівок).

Як видно з наведених даних, найбільш стійкою і разом з тим об'єднуючою ознакою поховань з ножами, крім факту присутності самих ножів, є приналежність їх дорослим людям, у більшості чоловікам, що засвідчується антропологічними визначеннями та комплексом обрядово-інвентарних рис. Лише в одному випадку автор розкопок називає вік небіжчика як старший дитячий (Вільшанка 22/2), хоча порівняно крупні розміри кісток на кресленнику дозволяють висловити сумнів щодо такого визначення (чи здійснювалося професійне дослідження антропологічних решток – нам не відомо). Почасти поховання Дніпро-Донської бабинської культури, на відміну від Дніпровсько-Прутських бабинських, характеризуються деякими додатковими підвищено-соціальними обрядовими ознаками: наявністю індивідуальних курганних насипів чи досипок, ускладнених могильних конструкцій у вигляді дерев'яної рами або кам'яної скрині, шкур та іншого роду решток супроводжуючих тварин. Додатковий інвентар, окрім ножів, мали далеко не всі поховання, а серед нього заслуговують на виділення в якості значущого лише т.зв. «виробничий набір», сагайдачний набір, дерев'яна посудина, брусок з двома перетяжками,

пасова гачково-планкова пряжка, в якійсь мірі кістяні «кільця-медальйони» і дрібні прикраси з металу та пасти. Разом з тим, треба відзначити, що одиничні поховання Дніпро-Донської групи за своїми ознаками, здається, нічим не вирізняються з масиву рядових бабинських, окрім наявності в них ножів.

Комплекси Дніпровсько-Прутської бабинської культури виглядають ще менш виразними. Лише Петровський комплекс виділяється дещо збільшеними розмірами могильної ями, а Вільшанський – наявністю додаткового металевго інвентарю у вигляді «бронзових сережок»(?).

Показово, що ножі жодного разу не супроводжували поховання, які можна було б впевнено пов'язати з носіями владних (військових, адміністративних) чи сакральних (жрецьких) функцій. Щоправда для бабинських старожитностей критерії виділення таких комплексів не розроблені в такій мірі, як, скажімо, для катакомбних чи зрубних культур. Одиничне сполучення ножа з т.зв. «набором стрілочника» не дозволяє розглядати його і в якості атрибуту носія виробничих функцій (майстра, ремісника), оскільки решта відомих поховань з виробничим інструментарієм (більше десятка) металевими ножами не супроводжувались.

Враховуючи вищенаведені факти і обставини, за аналогією з соціо-історичними розробками по зрубній культурі [Цимиданов, 2004, с.37-38, 69], можна припустити, що в поховальному обряді культур бабинського кола металевий ніж не відбивав якийсь особливий соціальний *статус* померлого, а слугував ознакою підвищеного соціального рангу. Більш конкретні висновки зробити наразі не видається можливим.

Висновки.

Дослідження пам'яток перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи, що входять в якості окремих регіональних груп (культур) до складу культурного кола Бабине, показало збереження в них традиції попереднього часу включати до складу поховального реманенту окремих небіжчиків металеві ножі. Причому типологія самих знарядь і хімізм сировини у своїй більшості демонструє продовження місцевих, катакомбних, традицій металовиробництва. Для металообробки пізнього періоду Бабине можна припускати наявність абашевсько-покровських впливів. Щоправда ритуальна практика в досліджуваній період набула деяких змін. По-перше, вона стала вкрай рідкою, скоротившись приблизно в десять разів, а по-друге, втратила характерну для катакомбної доби форму покладення в могилу ножа у сполученні з шилом, в якій вбачають «столовий набір». Є очевидним, що супроводжувалися металевим ножем, якщо не виключно, то переважно дорослі чоловіки, хоча й далеко не всякий з них, а приблизно кожний сороковий – для носіїв Дніпро-Донської БК (для Дніпровсько-Прутської БК цей показник вивести складніше, але можна стверджувати, що він був значно нижчим). Складається враження, що металевий ніж у похованні слугував знаком підвищеного соціального рангу померлого. Семантичне його навантаження для більшості випадків залишається невідомим, однак в окремих випадках контекст засвідчує призначення ножа для розрізання м'ясної напутньої їжі. Чітко виражена регіональна і культурна нерівномірність практики використання ножів у поховальному обряді може бути пояснена нерівнозначністю забезпечення металом відповідних груп населення. Визначальним фактором при цьому, вочевидь, виступала наявність майже в центрі ареалу Дніпро-Донської БК мідних родовищ Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин і, значно меншою мірою рудопроявлення Кіровоградської металогенічної області – для західних територій Дніпровсько-Прутської БК.

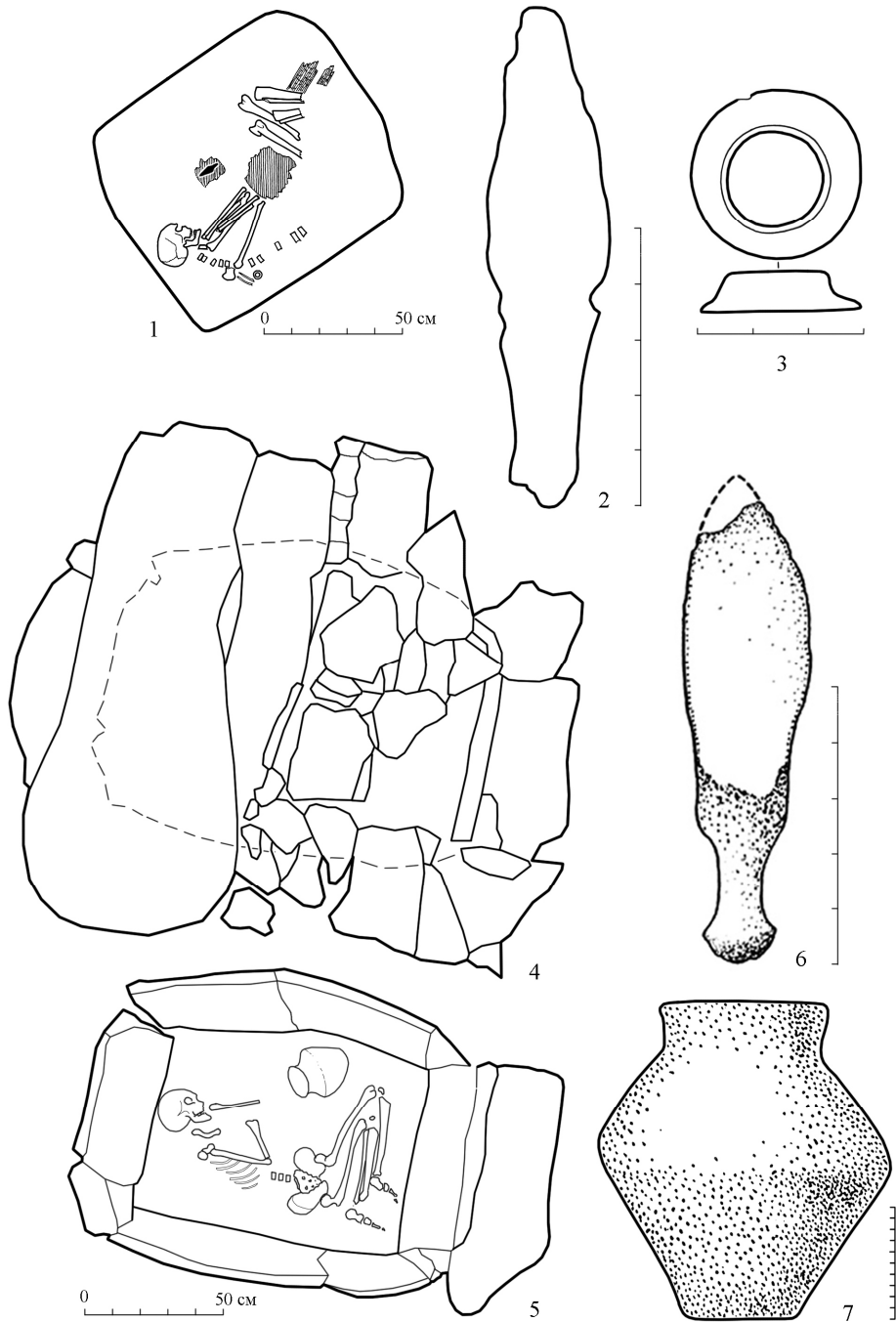

Рис. 1. Поховання Дніпро-Донської бабинської культури з металевими ножами: 1-3 - Чотири Брати І к.2 п.8; 4-7 - Кривий Ріг, ПГЗК, Гостра могила к.1 п.1.

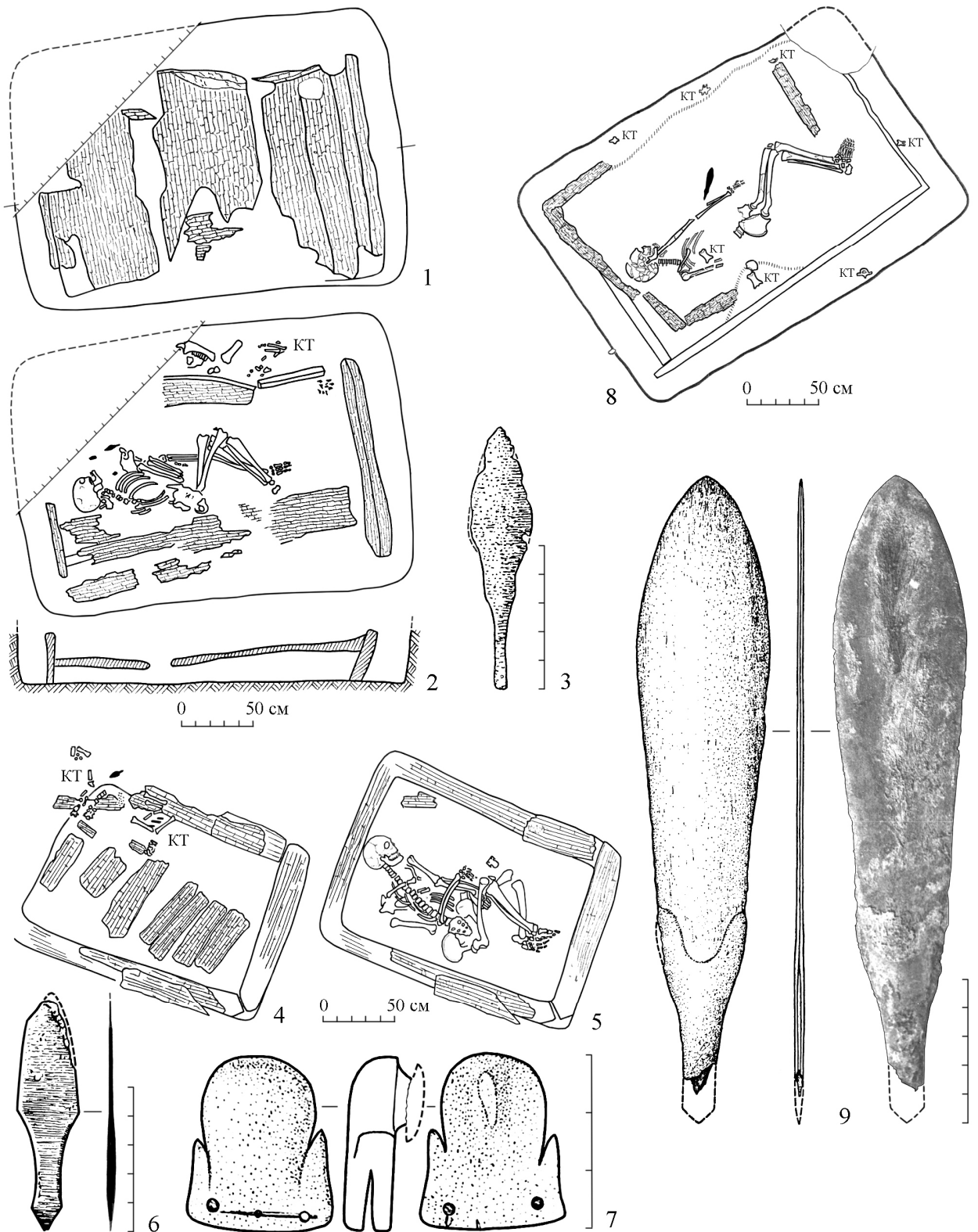

Рис. 2. Поховання Дніпро-Донської бабинської культури з металевими ножами: 1-3 - Поронські могили к.5 п.2; 4-7 - Олександрівськ к.1 п.4; 8-9 - Червонопартизанськ к.2 п.4.

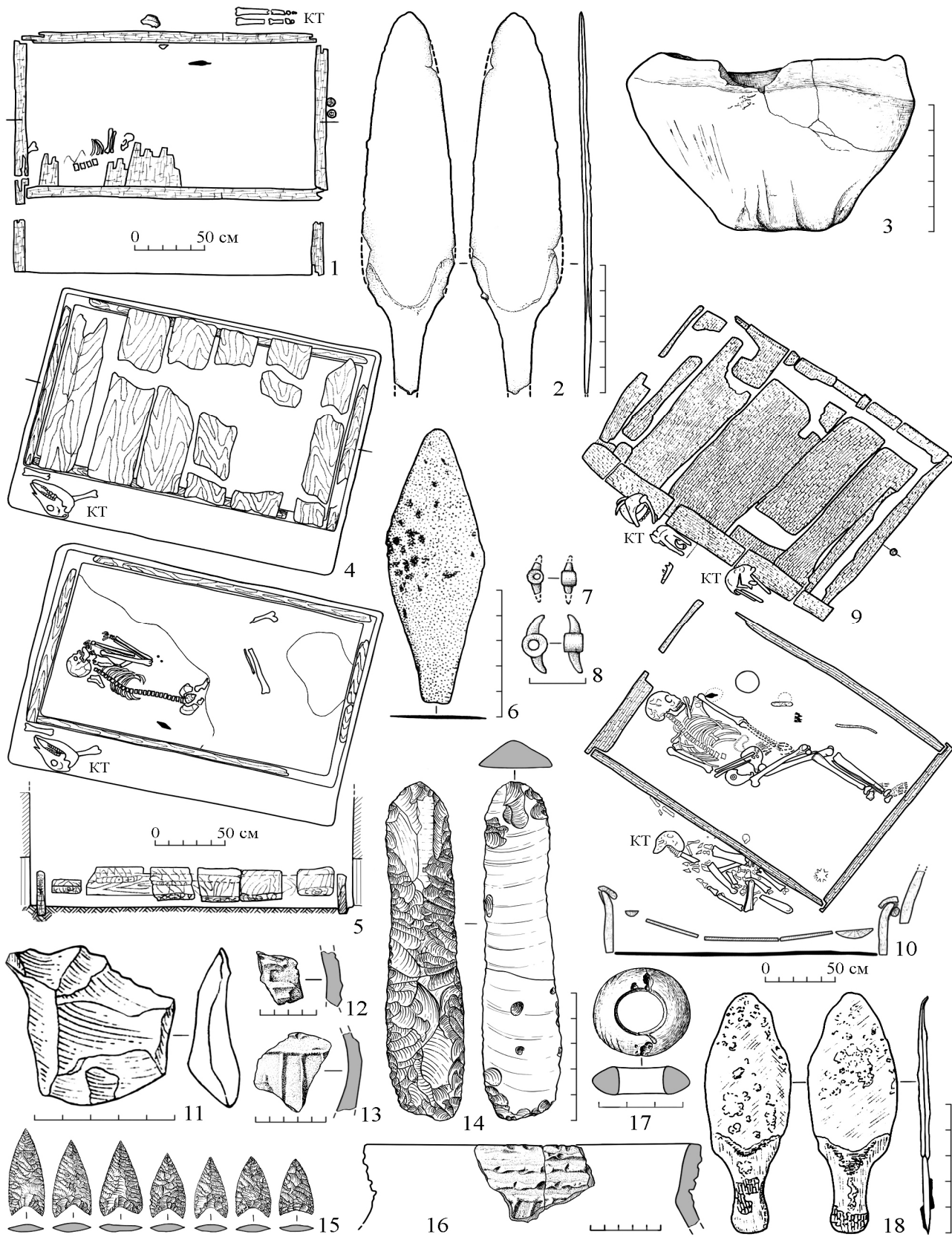

Рис. 3. Поховання Дніпро-Донської бабинської культури з металевими ножами: 1-3 - Новоандріївка к.3 п.5; 4-8 - Заплавка-І к.5 п.9; 9-18 - Миколаївка к.1 п.8.

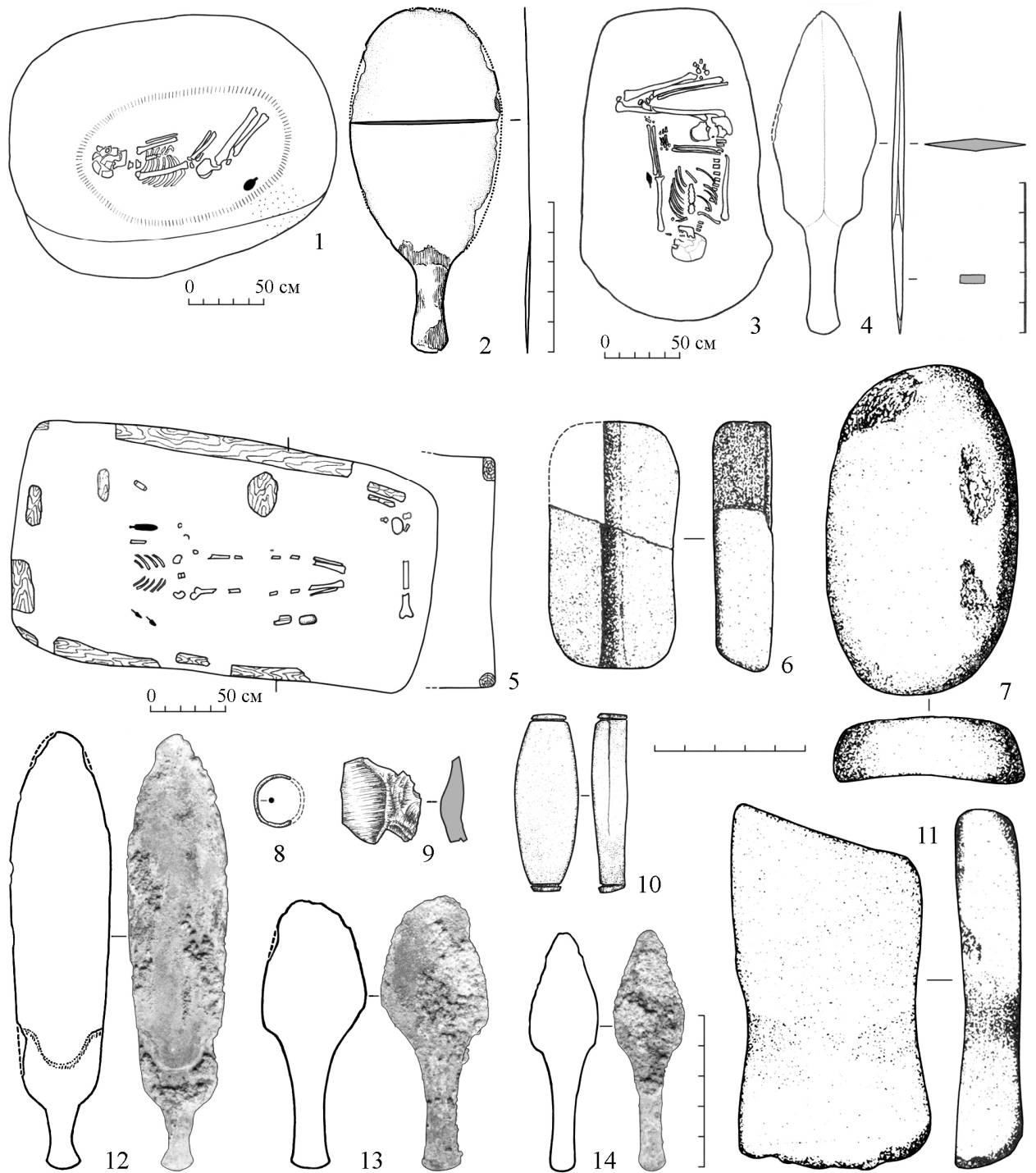

Рис. 4. Поховання Дніпро-Донської бабинської культури з металевими ножами: 1, 2 – Волноваха 5/3; 3, 4 – Рибинське 9/7; 5-14 – Соколовська могила п.2.

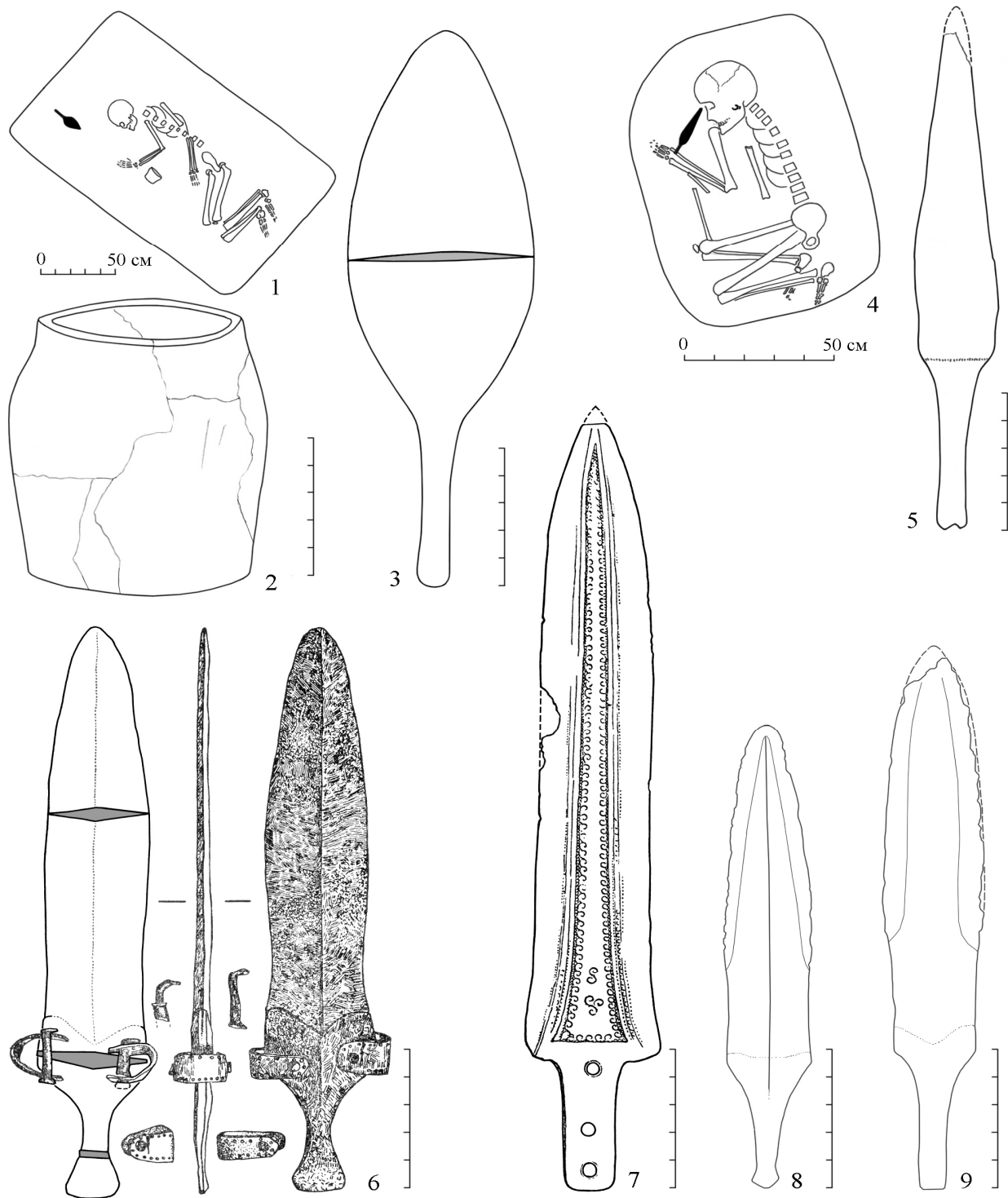

Рис. 5. Поховання Дніпровсько-Прутської бабинської культури з металевими ножами та аналогії їм: 1-3 - Петрове к.2 п.6; 4, 5 - Вільшанка к.22 п.2; 6 - Куконєштій Вець к.9 п.28; 7 - Бессарабський скарб; 8 - Ясинівський-І к.1 п.6; 9 - Дніпробуд-А к.26 п.3.

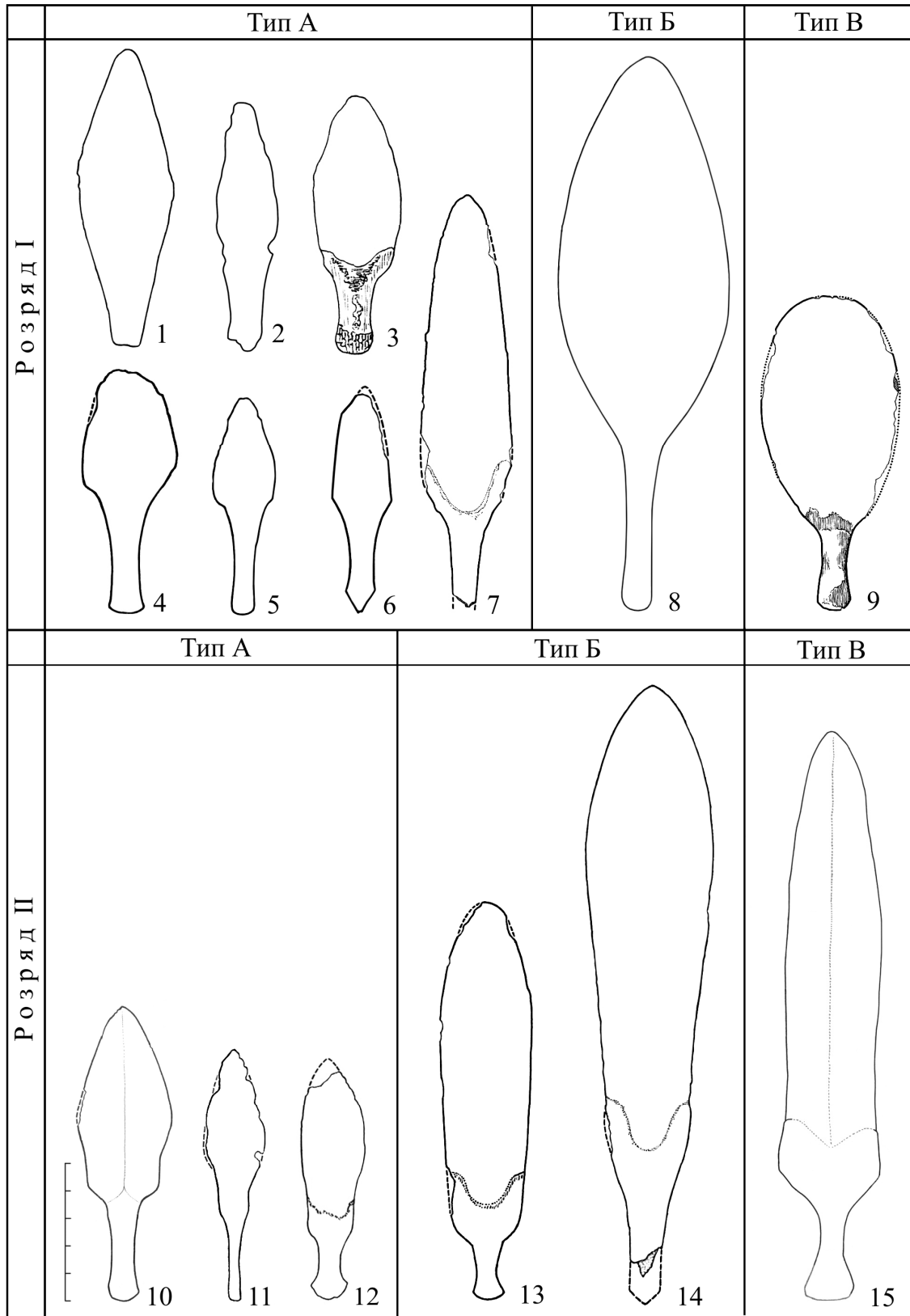

Рис. 6. Класифікація металевих ножів з поховань культурного кола Бабине.

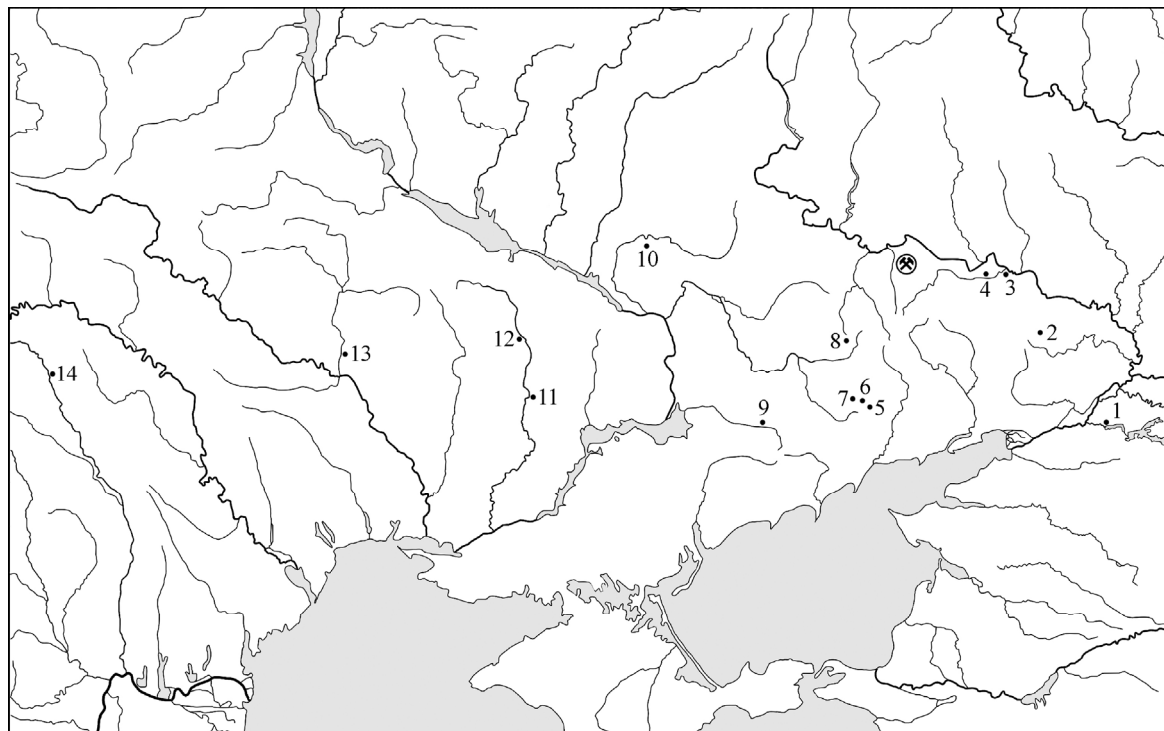

Рис. 7. Карта розповсюдження поховань з металевими ножами культурного кола Бабине (позиції відповідають нумерації таблиці 2).

Література

1. Антоненко Б.О. Курганный могильник поблизу с. Морокино // Поховальний обряд давнього населення України. – К.: НМК ВО, 1991. – С.151-161.
2. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – 211 с.
3. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С.5-43.
4. Березанская С.С. КМК – культура или керамический стиль // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С.60-65.
5. Бокий Н.М. Отчет об археологических раскопках Кировоградского краеведческого музея за 1969 г. // Науковий архів ІА НАН України. – № 1969/65. – 12 с.
6. Бокій Н.М. Розкопки на Кіровоградщині // АДУ в 1969 р. – Вип. IV. – К.: Наук. думка, 1972. – С.131-135.
7. Бокий Н.М. Отчет Кировоградского государственного педагогического института им. А.С. Пушкина о раскопках в г. Светловодское и пгт. Петрово Кировоградской обл. в 1983 г. // Науковий архів ІА НАН України. – № 1983/175. – 8 с.; 57 рис.
8. Братченко С.Н. Пам'ятки багатовалякової кераміки // Археологія Української РСР: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т.1. – С.334-344.
9. Братченко С.Н. Звіт про роботу Сіверськодонецької експедиції за 1972 р. біля м. Олександрівська на Луганщині // Науковий архів ІА НАН України. – № 1972/33.
10. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. – К.: Наук. думка, 1976. – 130 с.
11. Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977. – С.21-42.
12. Братченко С.Н. Культура многоваликовой керамики // Археологія Української ССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.1. – С.451-458.
13. Братченко С.Н. Соотношение каменной и бронзовой индустрий в энеолите и бронзовом веке // Донские древности. – Вып.4. – Азов, 1995. – С.79-92.
14. Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу: У 2 ч. – Луганськ: Шлях, 2001. – Ч.І. – 75 с.; Ч.ІІ. – 124 с.
15. Братченко С.Н., Санжаров С.М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини III тис. до н.е. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2001. – 108 с.
16. Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наук. думка, 1990. – 165 с.
17. Гак Е.И. Металлические ножи восточных регионов катакомбной культурно-исторической области (к вопросу о локальных особенностях производства) // Степи Евразии в древности и средневековье: Матер. Междунар. науч. конф. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2002. – Кн.І. – С.121-125.
18. Гак Е.И. Металлические ножи катакомбной культуры Северо-Западного Прикаспия // Могильник Островной. Итоги комплексного исследования памятников археологии Северо-Западного Прикаспия. – М.: Элиста, 2002а. – С.280-299.
19. Гак Е.И. Металлообрабатывающее производство катакомбных племен Степного Предкавказья, Нижнего Дона и Северского Донца: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 2005. – 27 с.
20. Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп). – Кишинев: Штиинца, 1986. – 221 с.
21. Житников В.Г. Отчет о раскопках могильников Ясиновский 1, Рогожинский в зоне Чирской ОС // Архив ИА РАН. – Р-1. – № 9220.
22. Кияшко А.В. Культурогенез на востоке катакомбного мира. – Волгоград: Изд-во Вол ГУ, 2002. – 268 с.
23. Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины. – Енакиево, 1998. – 218 с.
24. Клочко В.И. Металлургическое производство в энеолите – бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С.96-132.
25. Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Никулин И.В., Яремака В.Н. Могильники эпохи бронзы на р. Заплавка в Среднем Приорелье // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. – С.3-18.
26. Корневский С.Н. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур // СА. – 1978. – №2. – С.33-48.

27. Кореневский С.Н. Наследство катакомбного периода в металлообработке эпохи поздней бронзы Уральской горно-металлургической области // Культуры бронзового века Восточной Европы. – Куйбышев, 1983. – С.96-109.
28. Красильников К.И., Литвиненко Р.А. Новые материалы к изучению культуры многоваликовой керамики Северского Донца // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – № 12(32). – С.160-180.
29. Крилова Л.П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964-1966 рр. // Наш край. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 1971. – С.18-31.
30. Кузьмина О.В. Металлические изделия и вопросы относительной хронологии абашевской культуры // Древние общества юга Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). – СПб.: Европейский Дом, 2000. – С.65-134.
31. Литвиненко Р.А. Памятники Северского Донца в системе Доно-Донецкой производственной зоны эпохи поздней бронзы // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи: Тез. докл. и матер. конф. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. – Вып.1. – С.17-20.
32. Литвиненко Р.А. Об инвентарном комплексе древнейших погребений культуры многоваликовой керамики (КМК) // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Матер. 3-го Укр.-Рос. полевого археол. семинара. – К.; Воронеж; Перевальск, 1997. – С.30-33.
33. Литвиненко Р.А. Вопросы относительной хронологии погребений бабинской культуры Днепро-Донского региона // Донецкий археологический сборник. – Вып.10. – Донецк, 2002. – С.135-159.
34. Литвиненко Р.А. Катакомбное наследие в бабинской культуре // Степи Евразии в древности и средневековье: Матер. Междунар. науч. конф. – СПб, 2002а. – Кн.1. – С. 183-190.
35. Литвиненко Р.А. Бабинская культура (многоваликовой керамики): "плод массовой фантазии" или археологическое явление // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып.17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж, 2003. – С.142-147.
36. Литвиненко Р.О. До питання про експлуатацію донецьких рудників населенням бабинської культури (постанова проблеми) // Проблеми гірничої археології: Матеріали I Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ, 2003а. – С. 44-47.
37. Литвиненко Р.О. До проблеми металовиробництва культури Бабіне // Проблеми гірничої археології: Матер. II міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С.119-125.
38. Лысенко С.Д. Могильник эпохи бронзы в урочищах Бабина Гора – Дедов Шпиль у с. Бучак под Каневом // Vita Antiqua. – 2003. – № 5-6. – С.60-71.
39. Лысенко С.Д. Погребение эпохи бронзы на Бабиной Горе под Каневом // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее: Тез. конф. – Ч.І. – М., 2003а. – С.174-178.
40. Матвеев Ю.П. Катакомбно-абашевское взаимодействие и формирование срубной общности // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып.11: Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. – С.8-21.
41. Назаров А.С. Бронзовые ножи в культуре многоваликовой керамики в Северном Причерноморье // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднепровья: Матер. полевого семинара. – Тирасполь, 2000. – С.108-111.
42. Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам могильников): Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1981 // Науковий архів ІА НАН України. – Ф.12. – Оп.2. – № 598.
43. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К., 2001. – 288 с.
44. Писларий И.А. Погребальный обряд племен культуры многоваликовой керамики // Древняя история населения Украины. – К., 1991. – С.52-66.
45. Полидович Ю.Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // Археологический альманах. – № 2. – Донецк, 1993. – С.35-98.
46. Попандопуло З.Х. Курган «Соколовский» у города Пологи // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Вып.ІІ. – Запорожье, 1991. – С.66-76.
47. Пробейголова А.С. Неопубликованные изделия из металла в погребениях поздней бронзы на Луганщине // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С.83-84.
48. Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Беседин В.И. Среднедонская катакомбная культура: происхождение, этапы развития. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – 19 с.

49. Пряхин А.Д., Саврасов А.С. Ножи-кинжалы с перекрестьем и ромбическим окончанием черенка в абашевском и срубном мирах (к развитию производственных традиций) // Археологические памятники Среднего Поочья. – Вып.7. – Рязань, 1998. – С.27-36.
50. Пустовалов С.Ж. Рец. на: Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тошев Г.Н. Курганные древности Крыма. I. – Запорожье, 1994; Колтухов С.Г., Тошев Г.Н. Курганные древности Крыма. II. – Запорожье, 1998 // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип.IV. – Запоріжжя, 1998.
51. Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца, 1992. – 226 с.
52. Санжаров С.Н. О проблемах финальнокатакомбной культуры, культурогенезе КМК и покровских памятниках Северского Донца // Археология и архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С.72-74.
53. Санжаров С.Н. О позднекатакомбных погребениях в ямах региона Северского Донца // Донская археология. – 2002. – № 3-4 (16-17). – С.17-24.
54. Санжаров С.Н. Кайдашинский комплекс поселений рубежа средней–поздней бронзы в системе древностей Северского Донца. – Луганск: СНУ, 2004. – 159 с.
55. Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. – М., 1996. – 182 с.
56. Тошев Г.Н. Средний период бронзового века юго-запада СССР: Деп. в ИНИОН АН СССР. – № 29903. – Запорожье, 1987. – 128 с.
57. Тошев Г.Н. Период КИОМК Крыма // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С.143-148.
58. Скрипкин А.С. Отчет об археологических разведках и раскопках в зоне строительства городищенской оросительной системы в 1971 году // Архив ИА РАН. – № 4482, 4482а.
59. Субботин Л.В. Северо-Западное Причерноморье в эпоху ранней и средней бронзы // Stratum plus. – № 2. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2000. – С.350-387.
60. Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. – Донецк, 2004. – 203 с.
61. Чередниченко Н.Н., Братченко С.Н., Шарафутдинова Э.С. Отчет Ворошиловградской экспедиции за 1971 г. // Науковий архів ІА НАНУ. – № 1971/31.
62. Черных Л.А. Проблемы изучения медно-бронзового производства культуры многоваликовой керамики // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Матер. украинско-российского полевого археологического семинара. – Луганск, 1995. – С.15-16.
63. Черних Л.А. Проблеми вивчення первісного ремесла в археології (соціально-історичний аспект): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.
64. Черных Л.А. Проблемы изучения первобытного ремесла в археологии (социально-исторический аспект): Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1997а. – 608 с. // Науковий архів ІА НАН України. – Ф.12. – Оп.2. – № 776. – 608 с.
65. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К.: Наук. думка, 1985. – 171 с.
66. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в позднем бронзовом веке. – К.: Наук. думка, 1982. – 161 с.
67. Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С.83-116.
68. Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1987. – С.27-47.
69. Bartelheim M. Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur: chronologische und chronologische Untersuchungen. [Aus dem Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin] // Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – Bd.46. – Bonn: Habelt, 1998. – T.1. – 328 S.; T.2. – 48 Taf., 177 Karte und 6 Kombinationstabelle.
70. Hafner A., Suter P.J. Vom Endneolithikum zur Frühbronzezeit: wandel und Kontinuität zwischen 2400 und 1500 v. Chr. // Archäologisches Korrespondenzblatt. – 33. – Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2003. – S.325-344.
71. Klochko V.I. Weaponry of societies of the Northern Pontic Culture circle: 5000-700 BC // Baltic-Pontic studies. – 2001. – Vol.10.
72. Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte. – Bd. III, 1: Kupferzeit. – München, 1974.